Μαρια Λεοντσινη

Οικοσιτα, Ωδικα και Εξωτικα Πτηνα. Αισθητικη Προσληψη και Χρηστικες Οψεις (7ος-11ος αι.)

1. Η καταγωγή του κόσμου. Βιβλικές και αρχαιοελληνικές παρακαταθήκες

Για τους Βυζαντινούς ο φυσικός κόσμος ήταν μέρος της θεϊκής δημιουργίας και πεδίο της ανθρώπινης δραστηριότητας[1]. Η σχέση ανθρώπου και φύσης αποτυπώθηκε ποικιλότροπα στη βυζαντινή λογοτεχνία και την τέχνη και βρέθηκε πολλές φορές στο επίκεντρο του στοχασμού των λογίων, που μελέτησαν τις ιδιότητες των ζωικών ειδών και τις χρησιμοποίησαν για να ερμηνεύσουν την προέλευση και την αποστολή του κόσμου. Τα ζώα στην καθημερινότητα των Βυζαντινών είχαν ποικίλους ρόλους[2], ενώ κάποια από αυτά συνδέονταν με δεισιδαιμονίες ή μαγικές πρακτικές και άλλα έφεραν ιδιαίτερους συμβολισμούς[3]. Ο συγκερασμός της χριστιανικής θεολογίας με την

1. A. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium: an Introduction to Modern Byzantine Studies*, Ουάσιγκτον 1982, 41, 142· A. K[azhdan], «Environment», *ODB*, τόμ. 1, 703· N. Κουτρακου, Φύση και άνθρωπος στο Βυζάντιο. Αντιλήψεις και ιδεολογήματα, στο Λ. Κ. Μπαρτζελιωτης (εκδ.), *Άνθρωπος και Φύση, Διεπιστημονική εκδήλωση Ζαχάρω-Αρχαία Ολυμπία, 28-30 Σεπτεμβρίου 1989*, Διεθνές Κέντρο Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας, Αθήνα 1992, 130-141· A. K. Σινακος, *Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή*, Θεσσαλονίκη 2003, 35-41. Μνείες από θεολογικά κείμενα και διδακτικές πραγματείες με θέμα τα ζώα αποδελτιώνει ο R. Preece, *Awe for the Tiger, Love for the Lamb. A Chronicle of Sensibility to Animals*, N. Υόρκη-Λονδίνο 2002, 62-90.

2. T. G. Kolias, Man and Animals in the Byzantine World, στο G. Jaritz – A. Choyke (επιμ.), *Animal Diversities, Medium Aevum Quotidianum Sonderband XVI*, Κρεμς 2005, 165-166.

3. Η θεματολογία με ζώα, ευρύτατα διαδεδομένη στην καλλιτεχνική παραγωγή, εξέφραζε ποικίλες αισθητικές ανάγκες, για των οποίων την ερμηνεία βλ. H. Saradi, The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archeological and literary Evidence, *International Journal of the Classical Tradition* 3 (1997), 400, 409-413· E. Kitzinger, The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks (A Study in Coptic and Sassanian Textile Design), *DOP* 3 (1946), 25-27, ιδιαίτερα,

αρχαία ελληνική γραμματεία λειτούργησε δημιουργικά και εμπλούτισε τις γνώσεις και τις αντιλήψεις για το φυσικό περιβάλλον και τη θέση της πανίδας σε αυτό[4]. Η σχέση των Βυζαντινών με την ήμερη και άγρια πανίδα, φαίνεται ότι απέκτησε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που υπαγορεύονταν από τις καθημερινές ανάγκες και τις αισθητικές τους προτιμήσεις.

Πραγματείες με συστηματικές καταγραφές της ήμερης ή άγριας πανίδας, όπως η ανώνυμη παράφραση των *Ἰξευτικῶν* ή *Ὀρνιθιακῶν* του Διονυσίου Φιλαδελφέα του 4ου ή 5ου αιώνα[5] ή το σύγγραμμα για τα εξωτικά ζώα του Τιμοθέου Γάζης των αρχών του 6ου[6], δεν μάς είναι γνωστές πριν από το 10ο αιώνα, οπότε με εντολή του Κωνσταντίνου Ζ΄ (913-959), γράφτηκε η *Συλλογὴ τῆς περὶ ζῴων ἱστορίας, χερσαίων, πτηνῶν τε καὶ θαλασσίων*, ένα εγχειρίδιο που κατέτασσε αρχαιότερα ζωολογικά αποσπάσματα σε μια ενιαία σύνθεση[7]. Άλλα

Appendix. List of Early Byzantine Animal and Bird Capitals, 61-72· E. Dauterman-Maguire – H. Maguire, *Other Icons. Art and Power in Byzantine Secular Culture*, Πρίνστον-Οξφόρδη 2007, 58-96. Για τη νομική αντιμετώπιση των μαγικών πρακτικών σχετικά με τα ζώα, βλ. Σπ. Ν. Τρωιανος, Τὰ ζῶα στὸ βυζαντινὸ δίκαιο, κοσμικό καὶ κανονικό, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 75 (2004), 77-90. Ευχαριστώ τον συνάδελφο Α. Λιαρμακόπουλο για την υπόδειξη του άρθρου. Για τους συμβολισμούς από την άλλη πλευρά χρειάζεται περαιτέρω έρευνα, βλ. ενδεικτικά: G. Dagron, Image de bête ou image de dieu. La physiognomonie animale dans la tradition grecque et ses avatars byzantins, στο *Poikilia. Études offertes à Jean-Pierre Vernant* [Recherches d'histoire et de sciences sociales = Studies in history and the social sciences 26], Παρίσι 1987, 74-79.

4. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Μόναχο 1978, τόμ. 2, 225-230 (*Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Αθήνα 1994, τόμ. 3, κεφ. Θ΄, Φυσικὲς ἐπιστῆμες, μτφ. Ι. Οικονομου-Αγοραστου, 87-81)· C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, 166 (*Βυζάντιο, Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, μτφ. Δ. Τσουγκαρακης, Αθήνα 1988, 198), όπου σημειώνεται ότι στο Βιβλίο της Γενέσεως και σε ορισμένα Βιβλία των Ψαλμών είχαν τις αφετηρίες τους πολλές από τις κοσμολογικές ερμηνείες, που ήταν προσιτές στον «μέσο» Βυζαντινό· βλ. και την παρατήρηση του Α. Markopoulos, Education, στο E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (επιμ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Οξφόρδη 2008, 786, ότι η κατανόηση του κόσμου βασιζόταν στο συνδυασμό στοιχείων του Χριστιανισμού και της ελληνικής παιδείας.

5. *Dionysii Ixeuticon seu de Aucupio libri tres in epitomen metro solutam*, εκδ. A. Garzya, Λιψία 1963, 1-49.

6. F. S. Bodenheimer – A. Rabinowitz (επιμ.), *Timotheus of Gaza on Animals, Περὶ Ζῴων. Fragments of a Byzantine Paraphrase of an Animal-Book of the 5th Century A.D.* [Collection de Travaux de l'Académie Internationale d'Histoire des Sciences 3], Λέιντεν 1949, ιδιαίτερα 19-51 για την αγγλ. μτφ. του κειμένου.

7. Sp. P. Lambros (εκδ.), *Timothei aliorumque eclogis, Supplementum Aristotelicum, Excerptorum Constantini de Natura Animalium Epitomae Subjucundis Aeliani, Aristophanis aliorumque de historia animalium excerpta*, τόμ. 1. μέρος 1, Βερολίνο 1885, 1-151· Hunger, *Die hochsprachliche profane*

έργα, όμοια με τα παραπάνω, πράγματι, δεν είναι γνωστά ανάμεσα στον 6ο και τον 10ο αιώνα, αν και οι αλληγορίες με θέμα τα ζώα απαντούν συστηματικά σε θεολογικά και λογοτεχνικά κείμενα.

Η παράφραση των *Ἰξευτικῶν*, που χρονολογείται τον 9ο αιώνα και στηριζόταν σε χειρόγραφα του 6ου[8], δείχνει πάντως ότι το θέμα επανερχόταν στο προσκήνιο όταν ξαναζωντάνευε το ενδιαφέρον της εγκυκλοπαιδικής αναζήτησης. Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι οι μικρογραφίες, που συνοδεύουν το κείμενο αυτό στο χειρόγραφο του Διοσκουρίδη του 6ου αιώνα (Βιέννη, Nationalbibliothek, cod. med. gr. 1), έχουν χαρακτηριστεί ως η πιο πρώιμη επιστημονική συλλογή απεικονίσεων πτηνών[9]. Ο πλούτος τους μπορεί να συγκριθεί με την πολυτέλεια της εικονογράφησης του αντιγράφου των *Κυνηγετικῶν* του Ψευδο-Οππιανού, των μέσων του 11ου αιώνα, που οπωσδήποτε στηριζόταν σε παλαιότερα αντίγραφα[10], επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό ότι η σχετική ενασχόληση, μετά από πέντε αιώνες, γινόταν και πάλι συστηματική. Στις ίδιες αναζητήσεις για την καλλιέργεια θεμάτων σχετικών με το φυσικό κόσμο εντάσσεται και η επεξεργασία της παράφρασης του συγγράμματος του Τιμοθέου Γάζης την ίδια εποχή[11]. Έχει ακόμη παρατηρηθεί ότι ο *Φυσιολόγος*, ένα χριστιανικό και μυθοπλαστικό εγχειρίδιο για ήμερα και άγρια ζώα (2ος-4ος αι.), γνώρισε επίσης μεταγενέστερες βυζαντινές επεξεργασίες[12], ενώ

Literatur, τόμ. 2, 265-266 (*Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. 3, 79). Γενικότερα για τη θέση της ζωολογίας στις φυσικές επιστήμες, βλ. B. Simonide – J. Théodoridès, Réflexions sur la science byzantine, *Revue générale des sciences* 62 (1955), 4.

8. *Dionysii Ixeuticon*, xix, όπου το στέμμα των κωδίκων των Ιξευτικών· και γενικότερα βλ. Z. Kádár, *Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts*, Akadémiai Kiadó, Βουδαπέστη 1978, 11-29, 133-135.

9. Με την παρατήρηση του K. Weitzmann, *Ancient Book Illumination*, Καίμπριτζ-Μασσ. 1959, 16, συμφωνεί και η L. Brubaker, The Vienna Dioskorides and Anicia Juliana, στο A. Littlewood – H. Maguire – J. Wolschke-Bulmahn (επιμ.), *Byzantine Garden Culture*, Ουάσιγκτον 2002, 201 (στο εξής: *Byzantine Garden Culture*).

10. I. Spatharakis, *The Illustrations of the Cynegetica in Venice. Codex Marcianus Graecus Z 139*, Λέιντεν 2004, 224-231 και 232-241, όπου μικρογραφίες με απεικονίσεις ζώων· Kádár, *Survivals*, 91-109.

11. Bodenheimer – Rabinowitz, *Timotheus of Gaza on Animals*, 6 σημ. 3.

12. H.-G. Beck, *Geschichte der Byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971, 33-35 (*Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς δημώδους λογοτεχνίας*, μτφ. N. Eideneier, Αθήνα 1988, 74-76). Η διακόσμηση χειρογράφου του *Φυσιολόγου* του 11ου αι. ενσωματώνει τη γνώση για το φυσικό κόσμο στη χριστιανική δογματική. Ειδικά για την απεικόνιση του πτηνού στην κορυφή λόφου, η οποία παραπέμπει στην μοναστική πνευματικότητα (βλ. σχετικά πιο κάτω) βλ. και K. Corrigan, The

η αφιερωμένη στην πανίδα *Καταγραφὴ περὶ ἰνδικῶν ζῴων...*, στο ενδέκατο κεφάλαιο της *Χριστιανικῆς Τοπογραφίας* του Κοσμά Ινδικοπλεύστη (6ος αι.), αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της χριστιανικής κοσμογραφίας[13].

Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των ζωικών ειδών χρησιμοποιούνταν τόσο στα παραπάνω κείμενα, όσο και στην πατερική γραμματεία για την ερμηνεία του κόσμου και τη διδασκαλία της ιδεώδους συμπεριφοράς και λατρείας προς τον Θεό, διατηρώντας και αξιοποιώντας την οικεία παράδοση της *Παλαιᾶς Διαθήκης*[14]. Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις για τη θεϊκή προέλευση του φυσικού κόσμου είχαν βρει έκφραση σε σχολαστικά έργα με θέμα την *Ἑξαήμερο*, γνωστότερο από τα οποία ήταν εκείνο του Βασιλείου Καισαρείας (330-378)[15]. Στο ομότιτλο στιχούργημα του Γεωργίου Πισίδη (α΄ μισό 7ου

Smyrna Physiologos and eleventh-century monasticism, στο M. Mullet – A. Kirby (εκδ.), *Work and Worship at the Theotokos Evergetis, 1050-1200: Papers for the fourth Belfast International Colloquium, (Portaferry 14-17 September 1995)* [Belfast Byzantine texts and translations, 6, 2], Μπέλφαστ 1997, 206-207, πίν. 21-24, ειδικά πίν. 22. Βλ. και Gl. Peers, Peter, Iconoclasm and the Use of Nature in the Smyrna Physiologus [Evangelical School, B.8] with Twelve Plates, *JÖB* 50 (2000), 267-292· A. Tihon, Numerancy and Science, στο Jeffreys – Haldon – Cormack, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, 814-815 (όπως σημ. 4). Βλ. τώρα Μ. Χρονη-Βακαλοπουλου, Ο χριστιανικός συμβολισμός των ζώων σε υμνογραφικά κείμενα και στον Φυσιολόγο, *Πρακτικά της 4ης Συνάντησης Εργασίας μεταπτυχιακών φοιτητών, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστήμιο Αθηνών (1-3 Ιουνίου 2007)*, Αθήνα 2009, 631-646.

13. W. Wolska-Conus, *Cosmas Indikopleustès Topographie chrétienne*, Παρίσι 1973, τόμ. 3, βιβλ. XI.1-12, σ. 314-341.

14. *Ὡς χελιδών, οὕτω φωνήσω καὶ ὡς περιστερά, οὕτως μελετήσω*: η φράση από τον Ησαΐα (λη΄, 14) εκφράζει την αποκατάσταση της λατρείας του Θεού του Ισραήλ μετά την ίαση του σοφού βιβλικού βασιλιά Εζεκία: Wolska-Conus, *Cosmas Indikopleustès*, τόμ. 3, βιβλ. VIII.11, σ. 181· βλ. ακόμη Αθανασιος Αλεξανδρειας, Περὶ ὅρων, *PG* 28, 540A: *Καὶ ἐὰν εἴπῃς. Τὸ πετεινόν, ἰδοὺ τὴν οὐσίαν πᾶσαν ἐδήλωσας τῶν πετεινῶν· ἐὰν δὲ εἴπῃς, Ἡ περιστερά, ἡ τρυγών, ἡ ἀηδών, ὁ ταώς, καὶ ὁ κύκνος, ἰδοὺ ταῦτα ὑποστάσεις εἰσίν·* Mango, *Byzantium*, 177-178 (*Βυζάντιο*, 211-212)· βλ. επίσης, *Πασχάλιον Χρονικόν*, εκδ. L. Dindorf, *Chronicon Paschale*, Βόννη 1832, 651.22-652.2. Για τις ιδιότητες των ζώων που αποδίδονταν στους Ευαγγελιστές, βλ. K. Stevenson, Animal Rites: the four living creatures in patristic exegesis and liturgy, στο M. F. Wiles – E. J. Yarnold – P. M. Parvis (εκδ.), *Papers presented at the Thirteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 1999* [Studia Patristica 37], Λουβέν 2001, 470-492.

15. Βασιλειος Καισαρειας, *Ὁμιλίαι θ΄ εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, αρ. η΄ Περὶ πτηνῶν καὶ ἐνύδρων, εκδ. S. Giet, *Basile de Césarée, Homélies sur l'Hexaéméron*, Παρίσι ²1968, 437-446· πβ. Γ. Δ. Θεοδωρου, Ἡ οἰκολογικὴ εὐαισθησία τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, *Θεολογία* 72 (2001), 9-29· M. D. Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts* [Wiener Byzantinistische Studien XXIV/1], Βιέννη 2003, 57.

αι.) οι υπομνήσεις για την ποικιλία της πανίδας συνδυάζονται εμφατικά με τον πλούτο της δημιουργίας, λειτουργώντας ως έπαινος της χριστιανικής κοσμολογίας έναντι των παγανιστικών αντιλήψεων της αρχαιότητας[16]. Στο ποίημα αυτό, η κριτική των έργων του Αριστοτέλη και του Αιλιανού και πολλών άλλων είναι εντονότερη από όσο σε παλαιότερες εποχές και αντανακλά την ενίσχυση της χριστιανικής προσέγγισης στην παρουσίαση του φυσικού κόσμου, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα, οπότε είναι γνωστή η τόνωση της θρησκευτικότητας σε όλες τις πλευρές της κοινωνικής και πνευματικής έκφρασης[17]. Πλησιέστεροι στη θεολογική ερμηνεία για την αφετηρία του κόσμου ήταν επίσης οι στοχασμοί του Επιφανίου Κύπρου στα σχόλια του *Φυσιολόγου*, όπου επιχειρείται η ανανέωση του περιεχομένου των αρχαιότερων συμβολισμών *θηρίων τε καὶ πτηνῶν*[18] και η προσαρμογή του στη χριστιανική θεολογία.

Υπό το πνεύμα αυτό, οι συμβολικές αναφορές, που παρέπεμπαν σε χαρακτηριστικά της πανίδας, γνωστά και καθιερωμένα από τον Αριστοτέλη, τον Αιλιανό και τον *Φυσιολόγο*, ήταν αρκετά συνηθισμένες στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς. Η συχνότητα, με την οποία απαντούν στα θεολογικά κείμενα οι αλληγορίες με θέμα τις ιδιότητες των πτηνών, υποδείκνυε ότι η οικεία και αυτονόητη πρόσληψή τους από το φυσικό περιβάλλον, διευκόλυνε τη μετάδοση των λεπτών αποχρώσεων των θεολογικών εννοιών στους πιστούς. Οι αναφορές σε πτηνά, όπως η περιστερά, η τρυγών, η αηδών, ο ταώς, ο κύκνος αλλά και ο ψιττακός, ο φασιανός και ο γερανός, που ήταν προσφιλείς στην ποιητική και ρητορική έκφραση της αρχαιότητας, υπήρξαν εξίσου διαδεδομένες σε όλα τα βυζαντινά λογοτεχνικά είδη. Ορισμένα όμως άγρια πτηνά, που έφεραν ιερούς συμβολισμούς, όπως το κοράκι —αμφίσημο σύμβολο του πνεύματος (καθαρού-ακάθαρτου) αλλά και της απομόνωσης—, αξιοποιήθηκαν από την αγιολογική παράδοση για να παραπέμψουν στις συνθήκες απομόνωσης

16. Γεωργιος Πισιδης, *Ἑξαήμερον*, εκδ. L. Tartaglia, *Carmi di Giorgio di Pisidia*, Τουρίνο 1998, 310-425· Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, τόμ. 2, 269-270 (*Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. 3, 84)· L. Tartaglia, L'excursus zoologico dell'Esamerone di Giorgio di Pisidia, *Νέα Ρώμη* 2 (2005) (= *Ἀμπελοκήπιον. Studi di amici e colleghi in onore di Vera von Falkenhausen*), τόμ. 2, 41-57.

17. J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: the Transformation of a Culture*, Καίμπριτζ 1990, 431.

18. Επιφανιος αρχιεπισκοπος Κωνσταντειας Κυπρου, *Τὰ Σωζόμενα πάντα*, Εἰς τὸν Φυσιολόγον..., *PG* 43, 517C-534D· πβ. H. Maguire, *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art* [Monographs on the Fine Arts 43], University Park-London 1987, 17-18.

των ασκητών (*ὡσεὶ νυκτικόραξ ἐν οἰκοπέδῳ*: Ψαλμός, 101.7), όπως άλλωστε και η μνεία άγριων ζώων στην έρημο[19].

Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των πτηνών και η προσαρμογή τους στις συνθήκες της Φύσης συσχετίζονταν αρκετά συχνά με τις ανθρώπινες πνευματικές δραστηριότητες. Δημοφιλές ήταν το χωρίο από τον Ιερεμία, που παραθέτει ο Ιωάννης Χρυσόστομος, αναφορικά με την επιστροφή των πτηνών από την αποδημία, κατά την εναλλαγή των εποχών και παραλληλίζεται με την αποστολή της Εκκλησίας: *Τρυγὼν καὶ χελιδὼν ἀγροῦ, στρουθία καὶ τέττιγες ἔγνωσαν καιρὸν εἰσόδου αὐτῶν*[20]. Η δυνατότητα των αποδημητικών πτηνών να εναρμονίζονται με την εναλλαγή των εποχών συνδέθηκε με τη φυσική δαιμονολογία, που παρέπεμπε στην προφητική ικανότητα και την κοινοποίηση των ειδήσεων· το γνώρισμα που έφεραν πτηνά όπως τα χελιδόνια και οι γερανοί αλλά και οι αλκυόνες, *φύσει κτησάμενοι* την αίσθηση των καιρικών μεταβολών, σύμφωνα με την πατερική παράδοση, παρομοιαζόταν με το χάρισμα της πρόγνωσης[21]. Ο Μάξιμος Ομολογητής (580-662) για να ορίσει την αγαθή σύνεση ως προϋπόθεση του ανθρώπινου λόγου, αναφερόταν επίσης στο παράδειγμα της *φυσικῆς μιμηλότητας*, της μίμησης δηλαδή, της ανθρώπινης ομιλίας του ψιττακού[22], αναπαράγοντας αντίστοιχους προβληματισμούς περί της αυθεντίας της ανθρώπινης σκέψης από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

---

19. *Βίος Πέτρου Ἀτρώας*, εκδ. V. Laurent, *La vie merveilleuse de saint Pierre d'Atroa († 837)*, Βρυξέλλες 1956, 22.8 σ. 117· πβ. και τον παραλληλισμό πτηνού και ασκητικού βίου από τον Φώτιο: L. G. Westerink, *Photius. Epistulae et Amphilochia*, τόμ. VI.I, Λιψία 1987, αρ. 329, σ. 138. Για τη συμβολή των πτηνών στην προφητική διαδικασία βλ. Κουκουλες, *ΒΒΠ* 1, 202-213. Για τη σχέση των ασκητών με τα άγρια ζώα, βλ. N. Ševčenko, The Hermit as a Stranger in the Desert, στο D. Smith (επιμ.), *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*, Άλντερσοτ 2000, 75-86.

20. Ιωαννης Χρυσοστομος, Λόγος εἰς τὴν Τρυγόνα, Ἤτοι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, *PG* 55, 599α΄-602γ΄ (Spuria in Psalmum 51)· Χρονη-Βακαλοπουλου, Ο χριστιανικός συμβολισμός των ζώων, 637-638.

21. Η. Αναγνωστακης, Το επεισόδιο του Αδριανού. «Πρόγνωσις» και «τελεσθέντων δήλωσις», στο *Ἡ Ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο, Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Διεθνοῦς Συμποσίου* του ΙΒΕ/ΕΙΕ (Ν. Γ. Μοσχονας επιμ.), Αθήνα 1993, 200-201, όπου και οι παραπομπές στις πηγές.

22. Μαξιμος Ομολογητης, *Ἐπιστολαί*, Κ΄, Πρὸς Μαρίνον μονάζοντα, *PG* 91, 601Β. Για την έλξη που ασκούσε αυτή η ιδιότητα του ψιττακού, βλ. Mango, *Byzantium*, 178 (*Βυζάντιο*, 212) και I. S. Gilhus, *Animals, Gods and Humans. Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη 2006, 55-56. Βλ. και πιο κάτω 296-297.

2. Τα πτηνά στα φυσικά, τεχνητά και φανταστικά παραδείσια τοπία

2.1. *Τοπία της φύσης και παραδείσια*

Πέρα από τις παρακαταθήκες της χριστιανικής διδασκαλίας, οι περιγραφές και οι αντιλήψεις αναφορικά με τον κόσμο των πτηνών βασίζονταν στο αισθητικό υπόβαθρο, που είχε κληροδοτηθεί από την ύστερη αρχαιότητα. Από αυτήν την εποχή προέρχεται και η πληροφορία, που ανθολογείται στη Βιβλιοθήκη του Φωτίου, για τον ψιττακό, ο οποίος συνόδευε τον ιστορικό και ποιητή Ολυμπιόδωρο στα ταξίδια του: *ᾧ εἴκοσιν ἔτεσιν συνδιῆγεν, ὡς σχεδόν τι οὐδὲν τῶν ἀνθρώπῳ πραττομένων ἀμίμητον κατελίμπανεν· ὠρχεῖτό τε γὰρ καὶ ᾖδε καὶ ἐκάλει ἐξ ὀνόματος καὶ τ' ἄλλα ἔπραττεν*[23]. Αντίστοιχα παραδείγματα δεν απαντώνται συχνά στη βυζαντινή λογοτεχνική παραγωγή πριν από τον 9ο αιώνα. Η σταχυολόγηση αυτού του αποσπάσματος επιβεβαιώνει πάντως, τη γοητεία που ασκούσαν οι εικόνες αυτές στους Βυζαντινούς. Δυο ακόμη σπάνια, για ιστοριογραφικό έργο της εποχής, αποσπάσματα με περιγραφές φυσικού τοπίου, στα οποία κυριαρχούν ωδικά πτηνά, εντοπίζονται στην *Οἰκουμενικὴ Ἱστορία* του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, που συντάχθηκε κατά την εποχή της υποχώρησης της κλασικής ιστοριογραφίας και πριν από την ανάδυση του μοναστικού χρονικού. Η παρεμβολή στην ιστορική αφήγηση μιας σύντομης έκφρασης για την πεδιάδα κοντά στην Αγχίαλο της Θράκης, όπου κατέλυσε ο βυζαντινός στρατός την άνοιξη του 587, διακόπτει την εξιστόρηση της εκστρατείας. Στον πάγκαλο αυτό τόπο, όπως τον χαρακτηρίζει ο Σιμοκάττης, *ξεναγωγοῦσί τε ὄρνιθες τοὺς θεατὰς τοῖς μέλεσι μουσικώτερον ἐν τοῖς νεοβλάστοις τῶν δένδρων ὀχούμενοι, ᾄδουσί τε αὐτοῖς νηπενθές τε ἄχολόν τε, κακῶν ἐπίληθον ἁπάντων, καὶ πολλὴν τὴν ἀλυπίαν τοῖς ὁδίταις ταῖς ᾠδαῖς παραπέμπουσιν*[24].

23. Ολυμπιοδωρος, εκδ. R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* (ARCA Classical and Medieval Texts) [Papers and Monographs 10], Λίβερπουλ 1983, τόμ. 2, αρ. 35.1 σ. 198, βλ. και 219, σημ. 70. Η αφθονία μνειών του ψιττακού στη βυζαντινή λογοτεχνία εύλογα συσχετίζεται με το έντονο ενδιαφέρον για το πτηνό και την εξωτική του προέλευση, που διαπιστώνεται στα κείμενα της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής λογοτεχνίας, βλ. P. Schneider, *L'Éthiopie et l'Inde. Interférences et confusions aux extrémités du monde antique (VIIIe s. avant J.-C. – VIe s. après J.-C.)*, École Française de Rome, Ρώμη 2004, 179-181. Γενικότερα για την αντιμετώπιση των εξωτικών ζώων, βλ. L. Bodson, Ancient Greek Views on the Exotic Animal, *Arctos* 32 (1998), 61-85.

24. Θεοφυλακτος Σιμοκατης, *Ἱστορίαι*, εκδ. C. de Boor, *Theophylacti Simocattae Historiae*, Λιψία 1887 (ανατ. P. Wirth, Στουτγάρδη 1972), Β΄, 11, σ. 92. Βλ. και Β΄, 18.9 σ. 106, όπου η χρονική στιγμή της κατάληψης του οχυρού Βεϊουδαές από τον στρατηγό Ηράκλειο προσδιορίζεται με τη φράση: *περὶ τοὺς ἐωθινοὺς τῶν ὀρνίθων κελάδους*. Η ένταξη των χωρίων αυτών στο

Ανάλογες αναπαραστάσεις τοπίων φυσικών ή δημιουργημένων με ανθρώπινη φροντίδα, στα οποία κυριαρχούν εικόνες με πτηνά, είναι συνηθισμένες κυρίως στα κείμενα της επιστολογραφίας και της ρητορικής κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο. Από την εποχή αυτή και μετά θα αρχίσουν, ωστόσο, να εμφανίζονται όλο και πιο συχνά και στην ιστοριογραφία περιγραφές *παραδεισίων*, των κήπων, που οι Βυζαντινοί αγαπούσαν πολύ[25]. Οι προτιμήσεις αυτές επεκτάθηκαν και στην περιγραφή ωδικών και σπάνιων πτηνών που κοσμούσαν τους βυζαντινούς κήπους ή τα αυτοκρατορικά και εκκλησιαστικά κτήρια. Σε σχέση πάντως, με την ιστοριογραφία οι αναφορές σε ωδικά πτηνά καθώς και οι περιγραφές κήπων είναι συχνότερες στην επιστολογραφία, τη ρητορική και την ποίηση.

Η παράθεση θεμάτων σχετικών με πτηνά στις διηγήσεις των ιστορικών και χρονογράφων συνδέεται κυρίως με γεγονότα που εκτυλίσσονται στο Παλάτιο ή σε καθιδρύματα, όπως οι μονές. Στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη μαρτυρούνται ιχθυοτροφεία και παραδείσια σε παλάτιο της μονής της Θεοτόκου στη Χρυσόπολη, που κτίστηκε από τον Φιλιππικό, *ὀφεῖλον ὑποδέχεσθαι Μαυρίκιον τὸν βασιλέα καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ ... εἰς τὴν θεραπείαν αὐτοῦ*[26]. Παραδείσια, σύμφωνα με τη *Συνέχεια του Θεοφάνη*, είχαν ιδρυθεί και από τον Ηράκλειο (610-641) για να καλυφθούν δεξαμενές στη Μαγναύρα, στην Ιέρεια και αλλού[27]. Σε αυτοκράτορα του 7ου αιώνα, και ίσως στον Ηράκλειο, τείνουν

ιστοριογραφικό κείμενο του Σιμοκάττη σχετίζεται μάλλον και με την ενασχόλησή του με ρητορικά προγυμνάσματα. Σε ένα από αυτά, όπως παρατηρεί ο Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, τόμ. 1, 101 σημ. 49 (*Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Αθήνα 1987, τόμ. 1, Κεφ. Β΄ Ρητορική, μτφ. Ι. Β. Αναστασιου, 172 σημ. 49), συγκρίνεται ο μαθητής του με νεοσσό χελιδονιού.

25. Κουκουλες, *ΒΒΠ* 4, 315-317· A. Littlewood, Gardens of the Palaces, στο H. Maguire (εκδ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Ουάσιγκτον 1997 (στο εξής: *Byzantine Court Culture*), 13-37· Τ. Τανουλας, Ὅραμ' ἐρατεινόν. Architecture and rhetoric (eleventh-fifteenth centuries), στο (εκδ.) Χρ. Γ. Αγγελιδη, *Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές. Ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα*, Αθήνα 2004, 328-339.

26. Θεοφανης, *Χρονογραφία*, εκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia* τόμ. 1, Λιψία 1883 (ανατ. Ν. Υόρκη 1980), 272.22-26· Γεωργιος Κεδρηνος, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, εκδ. J. Bekker, *Georgius Cedrenus, Compendium Historiarum*, Βόννη 1839-9, τόμ. 1, 698.7-11· R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Παρίσι ²1964, 378· Littlewood, Gardens of the Palaces, 24.

27. Συνεχεια Θεοφανη, εκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus Chronographia*, Βόννη 1838, 338.3-11. Ιωαννης Σκυλιτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, εκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, [CFHB 5], Βερολίνο-Ν. Υόρκη 1973, 164.87-90· πβ. Janin, *Constantinople*, 118· M. Mundell-Mango, Imperial Art in the Seventh Century, στο P. Magdalino (επιμ.), *New Constantines: the Rhythm of*

οι πρόσφατες έρευνες να αποδώσουν και τις ψηφιδωτές παραστάσεις στο δάπεδο του Μεγάλου Παλατίου, όπου σημαντική θέση είχαν εικόνες από τη φύση και οι μορφές πτηνών, τις οποίες μιμούνται τα εντοίχια ψηφιδωτά του 12ου αιώνα[28].

Ο καλλωπισμός των κήπων ίσχυε και για τα παλάτια των μοναρχών της Ανατολής[29]. Εκτενώς περιγράφονται από τον Θεοφάνη, κατά την περσική εποποιία του Ηρακλείου, τα παραδείσια στα ανάκτορα του Χοσρόη Β΄ (590-628). Σε έναν περίβολο του ανακτόρου Βεκλάλ, που κατέλαβαν ο Ηράκλειος, οι άρχοντες και ο στρατός, βρέθηκαν στρουθεῶνες (στουρθοκαμήλοι) τριακόσιοι σιτευτοί, ενώ και στο δεύτερο βασιλικό ενδιαίτημα του Πέρση μονάρχη *ἐν τῷ Δασταγὲρδ εὗρον δὲ οἱ λαοὶ τῶν Ῥωμαίων .... στρουθεῶνας καὶ δορκάδας καὶ ὀνάγρους καὶ ταῶνας καὶ φασιανοὺς πλῆθος ἄπειρον*[30]. Ο ταώς, που συναριθμείται με τα αγαθά του πλούτου και της αφθονίας του Πέρση μονάρχη, αναφέρεται και ως πτηνό που *διάττει τῶν ἁπάντων ὀρνίθων* για τη λαμπρότητα του φτερώματός του στην *Ἑξαήμερο* του Γεωργίου Πισίδη[31], το υμνητικό έργο που παραλληλίζει τη δημιουργία του κόσμου σε έξι ημέρες με τις εξαετείς νικηφόρες εκστρατείες του Ηρακλείου στην Ανατολή. Τους μονάρχες της Περσίας και του Βυζαντίου για τη συνήθειά τους να περιβάλλουν τις κατοικίες τους με κήπους ιδιαίτερης ομορφιάς, ακολούθησαν σύντομα και οι πρώτοι άραβες χαλίφες[32]. Αυτή τη

Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries, Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies Society for the Promotion of Byzantine Studies, Άλντερσοτ 1994, 112· Littlewood, Gardens of the Palaces, 17, 24.

28. P. J. Nordhagen, The Mosaics of the Great Palace of the Byzantine Emperors, *BZ* 56 (1963), 58-64· Mundell-Mango, Imperial Art in the Seventh Century, 118, 131-134· πβ. Θ. Μπαζαιου-Barabas, Το εντοίχιο ψηφιδωτό της Γης στο Ιερό Παλάτιο και οι «εκφράσεις» του Κωνσταντίνου Μανασσή και Μανουήλ Φιλή: ρεαλισμός και ρητορεία, *Σύμμεικτα* 9Β (1994) (= Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού), 104, 105, 107, 112, 114· Π. Αγαπητος (επιμ.), *Εἰκὼν καὶ Λόγος, Ἕξι βυζαντινὲς περιγραφὲς ἔργων τέχνης*, Αθήνα 2006, 63, 65, 69.

29. Littlewood, Gardens of the Palaces, 18-20.

30. Θεοφανης, 321.7-8, 322.2, 12-13· Littlewood, Gardens of the Palaces, 20.

31. Γεωργιος Πισιδης, *Ἑξαήμερον* (όπως σημ. 16), 386· Maguire, *Earth and Ocean*, 39· D. M. Olster, The Date of George of Pisidia's *Hexaemeron*, *DOP* 45 (1991), 159-172.

32. M. Lombard, La chasse et les produits de la chasse dans le monde musulman VIIIe-XIe siècles, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 24 (1969), 572-593 (= *Espaces et réseaux du haut moyen âge*, Παρίσι 1972, αρ. VIII, 177-204). Πτηνά σε γλυπτό διάκοσμο ή σε τοιχογραφίες ναών έχουν συσχετισθεί με ανατολικές (αιγυπτιακές, περσικές και ισλαμικές) επιρροές, βλ. Μ. Παναγιωτιδη, Βυζαντινὰ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα, *ΔΧΑΕ* 6 (1970-1972), 87· V. Christides, The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824): A Turning Point in the Struggle between Byzantium

διαδεδομένη στην Ανατολή συνήθεια απηχεί και η προσφορά σε αρμένιους αριστοκράτες από τον ομεϋάδη χαλίφη Μωαβία Α΄ σπάνιων πτηνών και ψιττακών ως δώρων διπλωματικής εθιμοτυπίας[33]. Ο Θεοφάνης αναφέρει επίσης, ότι ο χαλίφης της ίδιας δυναστείας, Χισάμ (Hishâm, 724-743), όταν ανέλαβε την εξουσία στη Δαμασκό, μετά το θάνατο του αδελφού του, Γιεζίντ (Yazid II, 720-724), άρχισε *κατὰ χώραν καὶ πόλιν παλάτια καὶ κατασποράς ποιεῖν καὶ παραδείσους καὶ ὕδατα ἐκβάλλειν*[34].

Στα ιστοριογραφικά κείμενα, που συντάχθηκαν μετά την Εικονομαχία, και κατά την εποχή της Μακεδονικής δυναστείας, τα αυτοκρατορικά κτίσματα εμφανίζονται, όλο και πιο έντονα, ως χώροι τρυφής, πολυτέλειας αλλά και επίδειξης των επιτευγμάτων του πλούτου, που πλαισίωναν την βασιλική εξουσία. Ως προς τη διάθεση για τη διακόσμηση των χώρων του Παλατίου με κήπους, υπερτερεί σε επαίνους του Θεοφίλου ο φιλόκαλος Βασίλειος Α΄ (867-886), για τη δημιουργία του Μεσοκήπιου[35] και της Νέας Εκκλησίας με τη φιάλη, όπου *διετυπώθησαν ἀλεκτρυόνες τράγοι τε καὶ κριοί, διά τινων συρίγγων καὶ αὐτοὶ κρουνοὺς ὑδάτων ἐξερευγόμενοι*[36]. Στις διεργασίες της πνευματικής παραγωγής του 10ου αιώνα αναδείχθηκε, ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της μίμησης της αρχαιότητας, η τάση της αυτοτελούς σύνθεσης εκφράσεων κήπου ή της ένθεσής τους στην ιστορική αφήγηση[37]. Η δημιουργία κήπων επαινείται ως ιδιαίτερη επίδοση την εποχή αυτή, ενώ τα έργα της κοσμικής αρχιτεκτονικής αρχίζουν να συναριθμούνται στα αυτοκρατορικά επιτεύγματα[38].

---

and Islam, Αθήνα 1984, 129-133 και 154 αρ. 55· S. Naficy – G. Marçais, «Būstān», *Encyclopédie de l'Islam*, Λέιντεν-Παρίσι 1975, τόμ. 1, 1385-1387.

33. J. Howard-Johnston, Armenian Historians of Heraclius. An Examination of the Aims, Sources and Working-Methods of Sebeos and Moyses Daskhurantsi, στο (επιμ.), G. J. Reinink – B. H. Stolte, *The Reign of Heraclius (640-641). Crisis and Confrontation* Λουβέν-Παρίσι-Ντάντλεϊ ΜΑ 2002, 53, 58.

34. Θεοφανης, 403.25-27· Littlewood, Gardens of the Palaces, 20-21.

35. Συνεχεια Θεοφανη, 144.15 και 328.23-329.3· πβ. H. Maguire, Imperial Gardens and the Rhetoric of Renewal, στο *New Constantines*, 182.

36. Συνεχεια Θεοφανη, 327,18-21· B. Κουταβα-Δεληβορια, 'Ο γεωγραφικὸς κόσμος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Α΄ Τὰ «Γεωγραφικά». Γενικὰ στοιχεῖα φυσικῆς γεωγραφίας, βιογεωγραφίας καὶ ἀνθρωπογεωγραφίας (Περιοδικό «Παρουσία»-Παράρτημα 22), Αθήνα 1993, 182.

37. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, τόμ. 1, 117, 178, 225 (*Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. 1, 264-265, 280-281)· A. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)* (Chr. Angelidi, εκδ.) Αθήνα 2006, 269.

38. Littlewood, Gardens of the Palaces, 17, 23-25.

Ο διάδοχος του Βασιλείου Α΄, Λέων ΣΤ΄ (886-912), εγκωμιάζεται επίσης, από τον Λέοντα Χοιροσφάκτη (845/50-περ. 919), σε έμμετρη έκφραση για την ανακαίνιση Λουτρού *ἐν τῇ βασιλείῳ αὐλῇ*. Ανάμεσα στις παραστάσεις του Λουτρού, που περιγράφονται έτσι, ώστε να επιτυγχάνεται μια συνολική και συμβολική εξύμνηση του αυτοκρατορικού έργου, αναφέρεται σαπφιρόχρους γερανός που πλαισίωνε σύνθεση με πολλά ζώα και *μελοτραυλόφωνος ὄρνις/ παρὰ δεσπότου ποσὶν δὲ/χλοεροῖς κλάδοισι νίζει/λυροκαλλίμολπα τρύζων*, υποδηλώνοντας τη χάρη της ρητορικής ευγλωττίας[39] ή πιθανόν και τον ίδιο τον Χοιροσφάκτη υποκλινόμενο στον αυτοκράτορα. Παρόμοιας στόχευσης είναι και το ποίημα του Ιωάννη Γεωμέτρη (935-1000) για τον «κήπο των Αρετών», που παρουσιάζεται ως επίγεια μεταφορά του κήπου της Εδέμ. Στο πλήθος των πουλιών που άδουν σε αυτόν τον κήπο περιλαμβάνονταν ακόμη αηδόνια, κύκνοι, χελιδόνια, τρυγόνια και πέρδικες, συμβάλλοντας στην υποδειγματική περιγραφή ενός επίγειου παραδείσου, έργου ενός, ισάξιου του Σολομώντα, αυτοκράτορα της Μακεδονικής δυναστείας[40].

Σε ανάλογες εικόνες παραπέμπουν οι ποιητικές περιγραφές για τα στολίδια που κοσμούσαν το ανάκτορο του Διγενή Ακρίτη, ανάμεσα στα οποία αναφέρονται και οι ψιττακοί[41], πράγμα που δείχνει ότι θεωρούνταν απαραίτητα

39. P. Magdalino, The Bath of Leo the Wise and the «Macedonian Renaissance» Revisited: Topography, Iconography, Ceremonial, Ideology, *DOP* 42 (1988), 97-116, ιδιαίτερα 108 σημ. 81 και Appendix I, 117.65 και 117.75-76· Ο Ιδιος, In Search of the Byzantine Courtier: Leo Choirosphaktes and Constantine Manasses, στο *Byzantine Court Culture*, 146-148.

40. J. A. Cramer, *Anecdota graeca e codd. manuscriptis bibliothecae regiae parisiensis*, Οξφόρδη 1841 (ανατ. Χιλντεσάιμ 1967), τόμ. 4, 276-278· A. Külzer, *Ostthrakien* (Europe), Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 369, TIB 12, Βιέννη 2008, 262-263· Magdalino, The Bath, 104, σημ. 45· H. Maguire, A Description of the Aretai Palace and Its Garden, *Journal of Garden History* 10 (1990), 209-213 (= *Rhetoric, Nature and Magic*, XVI)· πβ. Ο Ιδιος, Imperial Gardens, 186, 189.

41. *Διγενὴς Ἀκρίτης*, εκδ. μτφ. E. Jeffreys, *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial versions* [Cambridge Medieval Classics 7], Καίμπριτζ 1998, 1650-1658: *Ἐποίησεν καὶ ἀνώγαιον, αὐλὴν δὲ ὑπερῶον·/καὶ τὴν ἐπερικύκλωσεν ὅλην τριγύρου γύρου/καὶ ἐπέστησεν ὁλόχρυσα καὶ ὁλάργυρα ζωδία, /λέοντας, πάρδους καὶ ἀετούς, πέρδικας καὶ νεράδας/ καὶ χύνουν ἐκ τοῦ στόματος καὶ ἐκ τῶν πτερουγίων/ νερὸν καθάριον, κρούσταλλον, ὕδωρ μεμυρισμένον· ταῦτα δὲ †ἐμπαίνουσιν† εἰς πανωραίας φισκίνας./Καὶ ἐκρέμασεν χρυσόκλημαν εἰς τοῦ δενδροῦ τοὺς κλώνους/ καὶ ἔχουν ὡραίους ψιττακοὺς καὶ κιλαδοῦν καὶ λέγουν·* πβ. Maguire, Imperial Gardens, 191· P. Ševčenko, Wild Animals in the Byzantine Park, στο *Byzantine Garden Culture* (όπως σημ. 9), 81 σημ. 61. Spatharakis, *The Illustrations of the Cynegetica*, 100-101, όπου επισημαίνεται η διαχρονική προτίμηση του κοινού στην απεικόνιση του ψιττακού, και πίν. 66, 75, 90, 146, 165, 170.

στοιχεία στις πλούσιες κατοικίες. Αν τα ομοιώματα των πτηνών στο παλάτι του Ακρίτη πλαισιώνουν μια ποιητική εικόνα, η παρουσία του *μιμηλοῦ καὶ πολυφώνου ψιττακοῦ*, που είχε σκοπό την *θέαν* και *τέρψιν* και κρεμόταν *ἐν ταλάρῳ πλεκτῷ* στο Παλάτιο, εμπεριέχει πολλαπλούς συμβολισμούς. Οι θρηνητικές κραυγές «*αἴ αἴ κῦρ Λέων*» του πτηνού αυτού, *ὅπερ εἴτε πρός τινων διδαχθὲν εἴτε ἄλλως πως*, χρησιμοποιήθηκαν για να κάμψουν την απόφαση του Βασιλείου και να απελευθερώσουν τον μετέπειτα Λέοντα ΣΤ΄ από τον περιορισμό, που τού είχε επιβληθεί από τον αυτοκράτορα και πατέρα του. Οι επαναλαμβανόμενοι κλαυθμοί του ψιττακού, κατά τη διάρκεια πανδαισίας *τελουμένης τῷ βασιλεῖ, καὶ τῶν πρώτων τῆς βουλῆς συνεστιωμένων αὐτῷ*, κατόρθωσαν να μεταπείσουν τον Βασίλειο Α΄[42]. Η παρουσία του ψιττακού στην επίσημη ευωχία του Παλατίου θα μπορούσε επίσης να υποδεικνύει τη συνήθεια της διακόσμησης χώρων υποδοχής με εξωτικά πτηνά· η θρηνωδία του, ωστόσο, στόχευε στη δημιουργία αντίθεσης ανάμεσα στην ευφρόσυνη ατμόσφαιρα του συμποσίου και στη θλίψη του καταδικασμένου σε περιορισμό Λέοντα.

Ο εγκλεισμός του ψιττακού σε κλουβί, που εξάλλου, παρέπεμπε στη φυλακή της ψυχής στο σώμα[43], είναι πιθανό να τοποθετείται εσκεμμένα από τον χρονογράφο ως παραβολή με σκοπό την ανάδειξη της στέρησης της ελευθερίας του Λέοντα ΣΤ΄. Μολονότι το πτηνό αυτό μάλλον στόλιζε την αίθουσα του συμποσίου, οι θρηνητικές αναφωνήσεις του, δυσάρεστες για τους συμποσιαζόμενους, συνέβαλαν στην επαναφορά *εἰς τὴν προτέραν τῆς βασιλείας τιμὴν* του γιου και διαδόχου του Βασιλείου Α΄[44]. Η σχετική αφήγηση με το επεισόδιο του ψιττακού σε μια τερπνή αυτοκρατορική εκδήλωση, προοιώνιζε παράλληλα και τη σοφία του Λέοντα· παρόμοια σημασία είχε και η αντίστοιχη μνεία ψιττακού σε παιδικό όνειρο του Μιχαήλ Ψελλού (1018-1081;), που υποδείκνυε την αρετή και καλαισθησία του μελλοντικού φιλοσόφου και ρήτορα. Όπως, μάλιστα, σημειώνεται στο προσφιλές στους Βυζαντινούς ονειροκριτικό κείμενο του Αρτεμίδωρου, το πτηνό αυτό ήταν χαρίεν και

42. Συνεχεια Θεοφανη, 350.21-351.10· Ψευδο-Συμεων, εκδ. St. Wahlgren, *Symeonis magistri et logothetae Chronicon* [CFHB 44], Βερολίνο-Ν. Υόρκη 2006, 698,4-16· Σκυλιτζης, 169.24-39· Κουταβα-δεληβορια, *Ὁ γεωγραφικὸς κόσμος*, 163.

43. A. Grabar, Un thème de l'iconographie chrétienne: l'oiseau dans la cage, *Cahiers Archéologiques* 16 (1966), 9-16· Maguire, *Earth and Ocean*, 65.

44. Σκυλιτζης, 169.40-170.46· G. Ortalli, Gli animali nella vita quotidiana dell'alto medioevo: termini di un rapporto, στο *L'uomo di Fronte al mondo animale nell'alto medioevo* [SCIAM 31], Σπολέτο 1985, 1416-1419.

φιλόκαλον[45]. Από την άλλη πλευρά, στις επιστολές του Νικολάου Μυστικού (852-925) προς τον βούλγαρο ηγεμόνα Συμεών (893-927) σημειώνεται ότι η μιμητική ιδιότητα, που χαρακτήριζε μαυροκότσυφες και καλιακούδες, έπρεπε να είναι παράδειγμα προς αποφυγή[46], καθώς δεν μπορούσε να εξισώνεται με την εκφορά του ανθρώπινου λόγου. Η ερμηνεία αυτή φαίνεται να επαναλαμβάνει παλαιότερη επιφύλαξη του Μάξιμου Ομολογητή απέναντι στην αισώπεια παράδοση για την ευφυΐα του κόρακα, ενώ αποτυπώνει την τομή μεταξύ των αντιλήψεων του αρχαίου κόσμου και της χριστιανικής θεώρησης σε ό,τι αφορά τους συμβολισμούς του πτηνού.

Η εικόνα που είχε συστηματικά αναδειχθεί από τη λογοτεχνική παραγωγή του 10ου αιώνα, στη συνέχεια, απαντάται και στη Χρονογραφία του Μιχαήλ Ψελλού· με λανθάνουσα κριτική διάθεση έναντι των υπερβολών της αυτοκρατορικής εξουσίας περιγράφονται η δημιουργία πολυτελών κήπων με ωδικά πτηνά από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο (1042-1055) και η συμμετοχή σε κυνήγια του Ισαακίου Κομνηνού (1057-1059) και του Μιχαήλ Ζ΄ (1071-1075)[47]. Η αποστολή πτηνών ως διπλωματικών δώρων, την ίδια εποχή, δείχνει όμως ότι η εκτροφή τους αποτελούσε ενασχόληση που πάντοτε τύγχανε ξεχωριστής φροντίδας στο αυτοκρατορικό περιβάλλον. Πέρδικες, παγώνια, κοράκια και μαυροπούλια, ανάμεσα σε πλήθος δώρων, κατά τον Ibn Zubayr, στάλθηκαν από τον Μιχαήλ ΣΤ΄ (1056-1057) προς τον Φατιμίδη χαλίφη al-Mustansir (1036-1094), γνωστό για την καλλιέργεια των σχέσεών του με το Βυζάντιο[48].

Οι περιγραφές αναφορικά με τις παραπάνω αυτοκρατορικές δραστηριότητες σφραγίζουν μια ολόκληρη εποχή, κατά την οποία η κινητικότητα ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση ενισχύει τα πρότυπα της πολυτέλειας, καθώς

45. Chr. Angelidi, The Writing of Dreams: A Note on Psellos' Funeral Oration for his Mother, στο Ch. Barber – D. Jenkins (επιμ.), *Reading Michael Psellos*, Λέιντεν-Βοστόνη 2006, 153-166 και 160 σημ. 36, όπου και οι παραπομπές στις πηγές.

46. Νικολαος Μυστικος, *Ἐπιστολαί*, εκδ. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, Ουάσιγκτον 1973, αρ. 21.105-111, σ. 146· Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, 74.

47. Μιχαηλ Ψελλος, *Χρονογραφία*, εκδ. S. Impellizzeri, *Michele Psello Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, Μιλάνο 1984, τόμ. 2, VI.174,· VII.72, VII. c17· πβ. Littlewood, Gardens of the Palaces, 29-30.

48. Ol. Grabar, The Shared Culture of Objects, στο *Byzantine Court Culture*, 121· N. Drocourt, Les animaux comme cadeaux d'ambassade entre Byzance et ses voisins (VIIe-XIIe siècle), στο B. Doumerc – Chr. Picard (επιμ.), *Byzance st ses périphéries* (= Hommage à Alain Ducellier), Τουλούζη 2004, 90· A. Littlewood, Possible Future Directions, στο *Byzantine Garden Culture*, 227.

προσφέρει μεγαλύτερη ποικιλία επιλογών. Ταυτόχρονα όμως, η βυζαντινή λόγια παραγωγή επιχειρεί να ισορροπήσει ανάμεσα στην αρχαία κληρονομιά και τη χριστιανική παράδοση και να προσαρμόσει τις χρηστικές και αισθητικές ανάγκες της στα δεδομένα της δικής της, φυσικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

2.2. *Ρητορικοί τόποι και συμβολισμοί*

Οι βυζαντινοί λόγιοι αναφέρονται σε ωδικά πτηνά, όχι μόνο όταν περιγράφουν τοπία σε ποιητικά κείμενα, όπως ο Κωνσταντίνος Σικελός (9ος αι.)[49], αλλά και σε επιστολές για να εκφράσουν συναισθήματα και κυρίως επαίνους για τη ρητορική ευφράδεια[50]. Ο Λέων Χοιροσφάκτης σε ένα από τα διαβήματά του προς τον Λέοντα ΣΤ΄ παραλληλίζει την εξορία του με την αποδημία των πτηνών: *ξένη καὶ ἡ χελιδὼν καὶ ἡ ἀηδών, ἀλλὰ τὴν μὲν τὸ ἔαρ, τὴν δὲ πᾶς οἶκος μὴ σοβῶν ὑποδέχεται*[51]. Ο Νικήτας Μάγιστρος (870-946) ισχυρίζεται ότι η επιστολή, που έλαβε, τόν γέμισε με την τέχνη των Μουσών, που ξεπερνούσε εκείνη της χελιδόνος ή της αηδόνος, της μιμηλής κίττας και των κοσσύφων[52]. Με το χελιδόνι και το αηδόνι εκφράζεται το πνεύμα της χαράς και η καθαρότητα του λόγου, όπως φαίνεται στην κατακλείδα επιστολής του Συμεών μαγίστρου (μέσα 10ου αι.): *ὡς χελιδὼν ἐπανήκεις ... τὰ τοῦ εἴαρος ἀπαγγέλλουσα λειμῶνας εὐανθεῖς καὶ παραδείσους μὴ τοῖς χρήμασιν, ἀλλὰ τῇ εὐκρινείᾳ*[53]. Με πιο λόγια αντιμετώπιση, σε επιστολή με τη μορφή έκφρασης ο Ιωάννης Γεωμέτρης (β΄ μισό 10ου αι.) παρουσιάζει τις πνευματικές του δραστηριότητες με το πέταγμα των χελιδονιών και το κελάηδημα των ωδικών

49. Κωνσταντινος Γραμματικος Σικελιωτης, *Ὠιδάριον ἐρωτικὸν δι' ἀνακρέοντος, καὶ κουκουλλίου, λαβόντος τὴν ὑπόθεσιν ἐκ μελωδοῦ τινός*, εκδ. P. Matranga *Anecdota Graeca*, Ρώμη 1850, τόμ. 2, 694: *Καθάπερ τάως τις ὄρνις/ὁ κατάπτερος πτεροῖσι/ὑπερίπτατο πλανῶν με, /λιβάδων ὕπερθεν παίζων·* Lauxtermann, *Byzantine Poetry*, 103 (όπως σημ. 15).

50. G. Karlsson, *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine*. Textes du Xe siècle analysés et commentés, Ουψάλα 1959, 106-108.

51. G. Kolias, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice, Biographie - Correspondance*, Αθήνα 1939, 23.35-36, σ. 115· για την επιστολογραφία των εξόριστων litterati, βλ. M. Mullett, The Classical Tradition in Byzantine Letter, στο M. Mullett – R. Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979*, Μπέρμινχαμ 2001, 91.

52. L. G. Westerink (εκδ.), *Nicétas Magistros, Lettres d'un exilé (928-946)*, Παρίσι 1973, 6,9-12.

53. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Παρίσι ²1960, αρ. 23.4-6, σ. 114.

πτηνών[54]. Έχει μάλιστα παρατηρηθεί ότι ο Γεωμέτρης αντλεί πρότυπα από την αρχαία γραμματεία, όπως στην περίπτωση της περιγραφής του κήπου με πρότυπο το παλάτι του Αλκίνοου[55], έχοντας παράλληλα απόλυτη συναίσθηση της προσωπικής ποιητικής δημιουργίας. Η απώλεια της επικοινωνίας σε επιστολή του Θεοδώρου Κυζίκου προς τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο παρομοιάζεται με την αποστέρηση της χαράς της άνοιξης: *ἐν τῷ μὴ ἔχειν ταῖς σαῖς ἐνεαρίζειν χελιδόσι καὶ ἀηδόσι καὶ ὑπ' αὐτῶν κατατέρπεσθαι* και συγκρίνεται με την οικεία και στερεότυπη εικόνα του μοναστικού βίου, που απεικονίζεται στον ψαλμό 101,8: *νῦν ἐγενόμην «ὡσεὶ στρουθίον μονάζον ἐπὶ δώματι»*[56].

Οι αναλογίες ανάμεσα στο *μέγα θαῦμα τῆς οἰκουμένης* και *εις των βασιλέων τὴν καλλονήν*, σε επιστολή, που ο Θεόδωρος Δαφνοπάτης (900-961) απευθύνει στον Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο (913-959), πλαισιώνονται με την ηδύτητα των φωνών των πουλιών, που συμπληρώνουν το κάλλος ενός ονειρικού τοπίου: *Ἀλλὰ καὶ ὄρνιθες ὕπερθεν ἐπικλαγγάζοντες καὶ περιϊπτάμενοι καὶ ἄλλος ἄλλο τι μέλος ἀποσυρίττων καὶ προϊέμενος, τοσοῦτον τῇ ποικίλῃ μελῳδίᾳ τὸ ἐπίχαρι καὶ μουσικὸν ἐναπέσταζον*[57]. Όπως το καλαίσθητο γράψιμο, το αρεστό θέμα της επιστολής ή ακόμη η ευχαρίστηση της ανάγνωσής της παραβάλλονται με το αηδόνι και το χελιδόνι, έτσι και η *ἴυγξ*, ένα μικρό πτηνό, γνωστό ως σεισοπυγίς ή σουσουράδα, που παρέπεμπε στο μαγικό ερωτικό κάλεσμα, συνδέθηκε με τη γοητεία του ύφους, αλλά και την υποταγή στις κοσμικές απολαύσεις, στις *ἴυγγας τῶν μεμουσουργημένων*[58], κάτι που γίνεται αντικείμενο μομφής από τον Λέοντα Χοιροσφάκτη στη *Χιλιόστιχο Θεολογία*. Οι αισθητικές παραστάσεις για την απόλαυση της επιστολής εκφράζονται πιο σύνθετα από τον Ιωάννη Μαυρόποδα (1000-1075/81). Το πνεύμα της επικοινωνίας συσχετίζεται με τη φωνή

54. Ιωαννης πρωτοσπαθαριος Γεωμετρης, *Ἐπιστολὴ κήπου ἐκφραστική*, εκδ. A. R. Littlewood, *The Progymnasmata of Johannes Geometres*, Άμστερνταμ 1972, 9.13-14· πβ. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, 256-257· Αγαπητος, *Εἰκὼν καὶ Λόγος*, 144.

55. Littlewood, *The Progymnasmata of Johannes Geometres*, vii.

56. Darrouzès, *Épistoliers*, αρ. VIII, 17.2-4, σ. 331.

57. Θεοδωρος Δαφνοπατης, *Ἐπιστολαί*, εκδ. μτφ., J. Darrouzès – L. G. Westerink, *Théodore Daphnopatès, Correspondance*, Παρίσι 1978, αρ. 12.18-21, σ. 147.

58. Λεων Μαγιστρος Χοιροσφακτης, *Χιλιόστιχος Θεολογία*, εκδ. I. Vassis, *Leon Magistros Choirosphaktes, Chiliostichos Theologia* [Supplementa Byzantina Texte und Untersuchungen 6], Βερολίνο-Ν. Υόρκη 2002, 109.29· Karlsson, *Idéologie et cérémonial*, 101-103· Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, τόμ. 1, 223-234 (*Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. 1, 335-336).

του αηδονιού, ενώ η μορφή της επιστολής με το χελιδόνι, καθώς συγκρίνεται *τῇ γὰρ τοῦ χάρτου λευκότητι τὸ τῶν γραμμάτων μέλαν*[59].

Η υπερβολή και η συχνή επανάληψη της συνήθειας να πλαισιώνονται με πτηνά οι ρητορικοί λόγοι, ώστε να εξωραΐζεται η αφήγηση, φαίνεται ότι προς το τέλος ακόμη του 10ου αιώνα αντιμετωπιζόταν και με σκωπτική διάθεση, όπως αποκαλύπτεται στον διάλογο του Ψευδο-Λουκιανού, Φιλόπατρις· η εισαγωγή στο λειμώνα με τα όρνεα παρατίθεται ως υποχρεωτικό άλλοθι για την εκκίνηση του διαλόγου, προκαλώντας συνειρμούς ειρωνίας για τις αντίστοιχες εισαγωγικές σκηνές σε άλλα λογοτεχνικά είδη[60]. Γενικότερα, στα κείμενα με κοσμικό περιεχόμενο οι αναφορές στα πτηνά δείχνουν τη σκόπιμη εκμετάλλευση των φυσικών τους ιδιοτήτων για την τέρψη του αναγνώστη τους, όπως και στην αρχαιοελληνική και τη βιβλική παράδοση.

Εμβληματική καθίσταται η χρήση ορισμένων ποικιλιών πουλερικών, που θεωρούνταν ιδιαίτερα γευστικές ή κατάλληλες για επίσημα συμπόσια. Έτσι, όρνιθες εκλεκτές και σιτευτές περιλαμβάνονταν στο αρχέτυπο ἄριστον του Σολομώντα, η περιγραφή του οποίου εντάσσεται στη διήγηση, που απαριθμεί τον πλούτο της βιβλικής αυτής βασιλείας στις από κτίσεως κόσμου χρονογραφίες του Γεωργίου Μοναχού και του Γεωργίου Κεδρηνού[61]. Η τάση των συγγραφέων να παρεμβάλλουν στις επιστολές τους εικόνες πτηνών, ώστε να εμπλουτίζονται οι περιγραφές που αναφέρονται σε κανίσκια ή τράπεζες εξαιρετικού κάλλους ή πολυτέλειας, θα εξακολουθήσει και θα γίνει προοδευτικά μέσο ανάδυσης των διαθέσεων ή των συναισθημάτων, που εκφράζονταν διά της ρητορικής αναπαράστασης. Η μεγάλη ποικιλία των αναφορών στα πτηνά πρέπει να οφείλεται στη διαβίωση σε ένα φυσικό περιβάλλον με πλούσια πανίδα, καθώς και στην άμεση σχέση ανθρώπου φύσης. Παράλληλα με τον πολλαπλασιασμό των λογοτεχνικών εικόνων, επανεμφανίζεται επίσης έντονα και η συνήθεια της διακόσμησης κτισμάτων ή υφασμάτων και άλλων αντικειμένων με στοιχεία από το φυσικό κόσμο.

Την υπερβολή των επιτηδευμένων αναζητήσεων, στην οποία είχε οδηγήσει η εντατική καλλιέργεια της φιλόκοσμης ή φιλόκαλης διάθεσης, κατά τη

59. Ιωαννης Μαυροπους, *Ἐπιστολαί*, εκδ. μτφ., A. Karpozilos, *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita*, Θεσσαλονίκη 1990, 1α΄, 10-11, σ. 43· Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, τόμ. 1, 225-226 (*Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. 1, 338).

60. Ψευδο-Λουκιανος, *Φιλόπατρις ἢ Διδασκόμενος*, εκδ. M. D. Mackleod, *Lucian*, Καίμπριτζ Μασσ.-Λονδίνο, 1967, τόμ. 8, 422, 448· Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, 302.

61. Γεωργιος Μοναχος, *Χρονικόν*, εκδ. C. de Boor, *Georgii Monachi Chronicon*, Λιψία 1904 (ανατ. P. Wirth, Στουτγάρδη 1978), τόμ. 2, 197.21· Κεδρηνος, τόμ. 1, 165.4-8.

Μακεδονική Αναγέννηση, αλλά και την καθιέρωση της παραδοσιακής τάσης επαίνου της τρυφής και του πλούτου, που έτεινε να αποτυπώνεται όλο και πιο παραστατικά στο γραπτό λόγο, φαίνεται να στηλιτεύουν οι στίχοι του Συμεών Νέου Θεολόγου (949;-1022)[62]. Η αμφίσημη θεώρηση των απολαύσεων και η αντίστιξη πνευματικής απόλαυσης και αισθητικής υπερβολής εμφανίζεται και στους ρητορικούς λόγους του Μιχαήλ Ψελλού, όπου ο συμβολισμός του παγωνιού συνδέεται με την αυτοκρατορική εξουσία, αλλά και με το θαύμα της δημιουργίας του κόσμου. Η ενατένιση, ωστόσο, του κάλλους και της αρμονίας του φτερώματος του πτηνού οφείλει να οδηγεί, κατά τον Ψελλό, στην πνευματική αναζήτηση του Θεού, όπως και όλες οι χαρισματικές ιδιότητες των πλασμάτων της φύσης[63].

Ο αετός, το κατεξοχήν σύμβολο της βασιλικής εξουσίας, που προτιμά και ο Ιωάννης Γεωμέτρης στο εγκώμιο για την δρυ[64], περιβάλλεται και με άλλα ισοδύναμά του πλέον σύμβολα, που είχαν επιβληθεί με την ανάδειξη του πλούτου και της πολυτέλειας ως ύψιστων αγαθών. Το περιεχόμενο των νέων συμβολισμών δεν αντιστοιχούσε πάντοτε με τις ιεραρχίες της αρχαιότητας[65]· έφερε πλέον, ως κύριο σημαινόμενό του την έννοια της αιωνιότητας του χριστιανικού παραδείσου και παρέπεμπε στις φτερωτές απεικονίσεις των αγγέλων, αλλά και στο θαυμασμό της φυσικής αρμονίας. Την πρόσληψη αυτή διευκόλυναν οι λόγιοι, που επιχειρούσαν να μεταφέρουν στα κείμενά τους τις αρχές, με βάση τις οποίες έπρεπε να γίνεται αντιληπτή η φυσική ομορφιά, ενώ παράλληλα τις προωθούσε η βασιλική εξουσία, επιζητώντας να είναι περιβεβλημένη —πραγματικά και συμβολικά— με τις πιο υπερβολικές εκδοχές αποτύπωσης του φυσικού κάλλους σε κείμενα και αντικείμενα. Τα εγχειρήματα αυτά διαμόρφωσαν ένα βυζαντινό ιδίωμα για την προσέγγιση της φύσης μέσω της λογοτεχνίας και της τέχνης.

---

62. Συμεων Νεος Θεολογος, *Ὕμνοι*, εκδ. J. Koder – J. Paramelle – L. Neyrand, *Syméon le Nouveau Théologien, Hymnes*, 45-58, Παρίσι 1973, τόμ. 3, 43.139, 44.168, 56.39.

63. Μιχαηλ Ψελλος, *Σιλέντιον ἐκφωνηθὲν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῆς βασιλίσσης κυρᾶς Θεοδώρας*, εκδ. A. R. Littlewood, *Michaelis Pselli Oratoria Minora*, Λιψία 1985, αρ. 1, 3.59-64· ο Ιδιος, *Λόγος τοῦ ὑπερτίμου ὅς ἐπικέκληται σελέντιος*, εκδ. ό.π., αρ. 4, 13.91-106.

64. Ιωαννης Πρωτοσπαθαριος Γεωμετρης, *Δρυὸς ἐγκώμιον*, εκδ. Littlewood, *The Progymnasmata of Johannes Geometres* (όπως σημ. 54), I.4-6: *...βασιλεῦον ἐν δένδροις, ὥσπερ τὸν ἄνθρωπον ἐν ζῴοις καὶ ἐν μὲν πτηνοῖς ἀετὸν ἐν δὲ θηρίοις τὸν λέοντα·* βλ. και σ. 32-33, όπου γίνεται λόγος για την ομηρική καταγωγή του συμβολισμού του αετού.

65. H. J[ennings] R[ose], «Birds Sacred»,*The Oxford Classical Dictionary*, Οξφόρδη 1957, 138.

3. Ο κόσμος των πτηνών στις διακοσμητικές τέχνες

Αντίστοιχες με τις αναφορές των πτηνών στο γραπτό λόγο είναι και οι απεικονίσεις τους σε κάθε είδους αντικείμενα καθημερινής ζωής και έργα τέχνης, η πληθώρα των οποίων επιβάλλει επιλεκτικό σχολιασμό. Εμφανής είναι καταρχήν, η διάθεση της προβολής της αλληγορικής πρόσληψης των απόκρυφων θρύλων στις σύντομες περικοπές των *Πατρίων Κωνσταντινουπόλεως*, για τα αναπαριστώμενα ζώα και τα πτηνά στα γλυπτά συμπλέγματα, που βρίσκονταν στους δημόσιους χώρους της βυζαντινής πρωτεύουσας. Οι λεπτομερείς αυτές περιγραφές στις διηγήσεις των *Πατρίων*[66] είναι ενδεικτικές της έλξης που ασκούσαν στους Βυζαντινούς οι σχετικές παραδόσεις. Με αυτές συνδέεται η παράσταση *ταοῦ δὲ καὶ ἀετοῦ καὶ λεαίνης λαγωοῦ τε καὶ κριῶν κάραι, καὶ στρουθῶν καὶ κορωνῶν καὶ τρυγόνος μιᾶς*, που βρισκόταν *ἐν τοῖς Ἀρτοπωλίοις*, καθώς και η χάλκινη πέρδικα στον Άγιο Ιουλιανό *ἐν καμάρᾳ, στηλωθεῖσα παρὰ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου*[67]. Η εξοικείωση με αυτές τις γλυπτές παραστάσεις ζώων και πτηνών, που κοσμούσαν τους δημόσιους χώρους της βυζαντινής πρωτεύουσας, έδινε ίσως και το ερέθισμα για την ενασχόληση με ανάλογα θέματα, τα οποία ήταν ήδη, κατά κόρον διαδεδομένα στην πρωτοβυζαντινή τέχνη.

Ο αισθητικός ή παραβολικός ρόλος των πτηνών στο γραπτό λόγο ήταν αντίστοιχος του διδακτικού σκοπού των παραστάσεων στη μικροτεχνία και τα ψηφιδωτά. Έχει μάλιστα επισημανθεί ότι οι απεικονίσεις πτηνών ήταν ένα συχνά επαναλαμβανόμενο μοτίβο στα ψηφιδωτά δάπεδα του ελλαδικού χώρου, όπου κυριαρχούσε γενικότερα η προτίμηση «τῶν πλέον ἡμετέρων καὶ ἀδυνάτων ἀπό τὰ κατοικίδια καὶ τῶν πλησιέστερων πρὸς τὸν ἄνθρωπον»[68].

---

66. Στ. Γουλουλης, Η συλλογή των γλυπτών του Λαύσου και η διήγηση των «Παραστάσεων» αρ. 64 για τους επτά Αθηναίους φιλοσόφους νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, *Βυζαντινά* 24 (2004), 353-399 και ειδικά για τη θέση των πτηνών στην ιεραρχία της παράστασης, 362-363, 366.

67. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, εκδ. T. Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, Λιψία 1907, τόμ. 2, 174, 241· *Παραστάσεις σύντομοι χρονικαί*, εκδ. A. Cameron – J. Herrin (σε συνεργασία με A. Cameron – R. Cormack – Ch. Roueché), *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai* [Columbia Studies in the Classical Tradition 10], Λέιντεν 1984, 108.1-2.

68. Στ. Πελεκανιδης – Π. Ι. Atzaka, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. Ι. Νησιωτικὴ Ἑλλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, 22· πβ. Maguire, *Earth and Ocean*, 5-8, 57-72· H. Maguire, Christians, Pagans, and the Representation of Nature, *Begegnung von Heidentum und Christentum im spätantiken Ägypte, Riggisberger Berichte* I. Ρίτζισμπεργκ-Βέρνη 1993 (= *Rhetoric, Nature and Magic in Byzantine Art*, Ashgate Variorum, Άλντερσοτ 1998, VI).

Με πτηνά κοσμούνταν επίσης γλυπτά θωράκια, αν και από τις λαμπρότερες αποτυπώσεις αποτελούν τα ψηφιδωτά μοτίβα με μικρά πτηνά και παγώνια, που βρίσκονται σε πρωτοβυζαντινούς ναούς της Θεσσαλονίκης[69]. Ιδιαίτερα διαδεδομένα υπήρξαν επίσης τα διακοσμητικά θέματα από τον φυσικό κόσμο σε κεραμικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης· συχνότερες ήταν μάλιστα οι απεικονίσεις πτηνών σε αυτά[70]. Τα θέματα που ήταν εμπνευσμένα από το φυσικό κόσμο αυξήθηκαν μετά την Εικονομαχία. Τα μοτίβα του κυνηγιού και της αναπαράστασης πτηνών στα πολυτελή υφάσματα πολλαπλασιάστηκαν. Πολλά από τα καλλιτεχνήματα της υφαντικής, που δημιουργήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, έφεραν σχετικές διακοσμήσεις, όπως ενδύματα ή καλύμματα εκκλησιαστικών σκευών του 10ου-11ου αι., που βρίσκονται σήμερα στη Δυτική Ευρώπη, δείχνοντας μάλιστα αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στις βυζαντινές και τις ισλαμικές τεχνοτροπίες[71]. Η εξάπλωση αυτής της θεματικής και η επέκτασή της σε θρησκευτικά μνημεία οδήγησε πάντως σε αντιδράσεις, που άρχισαν να καταγράφονται από πολύ νωρίς. Έτσι, παραστάσεις με κοσμικά θέματα, όπως το κυνήγι, προσφιλής ενασχόληση και επίσημα οργανωμένη ψυχαγωγική δραστηριότητα για τα μέλη της αριστοκρατίας και τον αυτοκράτορα[72], απορρίπτονταν ως ανοίκειες για τον διάκοσμο των ναών. Επιφυλάξεις για τις παραστάσεις πτηνών στη θρησκευτική τέχνη είχαν κατά καιρούς εκφραστεί από θεολόγους, όπως ο Νείλος Σιναΐτης (5ος αι.). Στα *Ἱερὰ Παράλληλα*, που αποδίδονται στον Ιωάννη Δαμασκηνό (675-753/4), το κάλλος

69. Ε. Κουρκουτιδου-Νικολαΐδου – Α. Τουρτα, *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997, αρ. 15-16, 24-25 (γλυπτά εντοιχισμένα στον κεντρικό πύργο του Επταπυργίου), αρ. 60, 58 και αρ. 63, 60 (ψηφιδωτά στην καμάρα της ΝΑ κόγχης και στο θόλο της Ροτόντας) και αρ. 231-232, 193 (εγκάρσιο τόξο του νάρθηκα της Αχειροποιήτου). Βλ. τώρα: Á. Bollók, The Birds on the Braid Ornaments from Rakamaz: a View from the Mediterranean, στο F. Daim – J. Drauschke (επιμ.), *Byzanz – das Romerreich im Mittelalter, Teil 3 Peripherie und Nachbarschaft*, Μαγεντία 2010, 342.

70. M.-L. von Wartburg, Bowls and Birds: Some Middle Byzantine Glazed Bowls from Swiss Private Collections, στο J. Herrin – M. Mullet – C. Otten-Froux (επιμ.), *Mosaic. Festschrift for A.H. S. Megaw* [*BSA* Studies 8], Αθήνα 2002, 115-129· βλ και E. Dauterman Maguire – H. Maguire, Byzantine Pottery in the History of Art, στο D. Papanikola-Bakirtzis – E. Dauterman Maguire – H. Maguire, *Ceramic Art from Byzantine Serres* [Illinois Byzantine Studies 3], Ουρμπάνα-Σικάγο 1992, 9-12.

71. A. Muthesius, *Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200* (E. Kislinger – J. Koder εκδ.), Βιέννη 1997, 2, 68-69, 86, 177 (M40), 192 (M87), 199 (M109), 189 (M79), πίν. 19A, 42B, 50A, 125A. Βλ. και Bollók, The Birds on the Braid Ornaments from Rakamaz, 355-357.

72. Κουκουλες, *ΒΒΠ* 5, 387-389. Για τις αυτοκρατορικές θηρευτικές επιδόσεις βλ. D. Ricks, The Pleasures of the Chase: A Motif in Digenes Akrites, *BMGS* 13 (1989), 290-294· E. Patlagean, De la Chasse et du Souverain, *DOP* 46 (1992), 257, 261.

των πτηνών συνδέεται, ωστόσο, με τη θεϊκή δημιουργία[73]. Αυτές οι πρώιμα διατυπωμένες υποδείξεις επανήλθαν, μερικές φορές αυτούσιες, κατά την εποχή της Εικονομαχίας. Ο πατριάρχης Νικηφόρος (750/8-828), παραθεματίζοντας το Νείλο Σιναΐτη, επαναδιατύπωσε τις παλαιότερες επικρίσεις για την αποτύπωση σκηνών από τη φύση, με ζώα και πτηνά αντί των θρησκευτικών παραστάσεων[74]. Με αυτές τις θέσεις, η εκκοσμίκευση των παραστάσεων στους ναούς καταδικαζόταν ως βλάσφημη.

Οι βυζαντινοί χρονογράφοι επαναλαμβάνουν συχνά στα έργα τους τις αυτοκρατορικές δραστηριότητες αναφορικά με τα παραδείσια από τα μέσα του 8ου αιώνα και μετά. Αυτή η αυτοκρατορική επίδοση φαίνεται ότι συνδυαζόταν με την αναβίωση της παλαιότερης συνήθειας να απεικονίζονται σε τοιχογραφίες σκηνές κυνηγίου. Οι παραινέσεις για την κατάργηση αυτής της εικαστικής θεματολογίας σε εκκλησιαστικούς χώρους, ήταν ήδη, άφθονες στη θεολογική γραμματεία, όπως και οι προτροπές στην αγιολογία για την αποφυγή των υπερβολών στα πολυτελή γεύματα. Οι αντιπαραθέσεις αυτές γνώρισαν νέα όξυνση μετά τη σύνοδο της Ιέρειας (754), όταν ο Κωνσταντίνος Ε΄ (741-755), σύμφωνα με το Βίο Στεφάνου του Νέου, επέτρεψε την υποκατάσταση των θρησκευτικών σκηνών με απεικονίσεις ορνέων. Ο βιογράφος του Στεφάνου σημειώνει ακόμη, ότι ο αυτοκράτορας μετέβαλε το ναό των Βλαχερνών σε *ὀπωροφυλάκιον καὶ ὀρνεοσκοπεῖον ... δένδρα καὶ ὄρνεα παντοῖα, θηρία τε καὶ ἄλλα τινὰ ἐγκύκλια διὰ κισσοφύλλων, γεράνων τε καὶ κορωνῶν καὶ ταώνων ταύτην περιμουσώσας, ἵν' εἴπω, ἀληθῶς ἄκοσμον ἔδειξεν*[75]. Παρόμοια μομφή αποδίδεται

73. Νειλος Ασκητης, Ἐπιστολῶν βιβλία Δ΄, αρ. ΞΑ΄ Ὀλυμπιοδώρῳ ἐπάρχῳ, *PG* 79, 577C-580A· Ιωαννης Δαμασκηνος, *PG* 95, 1581D-1584A: *Τίς ὁ κύκνῳ συνυφαίνων ᾠδήν, ὅταν ἐκπετάσῃ τὸ πτερὸν ταῖς αὔραις, καὶ ποιῇ μέλος τὸ σύριγμα; Πόθεν ταὼς ὁ ἀλαζὼν καὶ Μηδικὸς οὕτως φιλόκαλος καὶ φιλότιμος; Καὶ γὰρ αἰσθάνεται τοῦ οἰκείου κάλλους· ὅταν ἴδῃ τινὰ πλησιάζοντα ταῖς θηλείαις, ὥς φασι, καλλωπίζεται τὸν αὐχένα διάρας, καὶ τὸ πτερὸν κυκλοτερῶς περιστήσας, τὸ χρυσαυγὲς καὶ κατάστερον θεατρίζει τὸ κάλλος τοῖς ἐρασταῖς μετὰ σοβαροῦ τοῦ βαδίσματος.*

74. *Sancti Nicephori Antirrheticus liber quartus*, εκδ. J. B. Pitra [Spicilegium Solesmense IV], Παρίσι 1858, κεφ. XXV, 368-369: *Ὡς γὰρ ἐν συντόμῳ εἰπεῖν, Ὀλυμπιοδώρου πυθομένου, εἰ ἐπιτρέποι καθ' ὃν μέλλει κατασκευάζειν σηκόν, ἐν τῷ ἱερατείῳ εἰκόνας ἀναθεῖναι, θῆράς τε ζώων παντοίας τοὺς τοίχους πλῆσαι· τοῦτ' ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ εὐωνύμων ὥστε βλέπεσθαι, κατὰ μὲν τὴν χέρσον ἐκτεινόμενα λίνα καὶ λαγωοὺς καὶ δορκάδας καὶ τὰ ἐξῆς φεύγοντα ζῶα.* Πβ. Maguire, *Earth and Ocean*, 83-84.

75. *Βίος Στεφάνου Νέου*, εκδ. M.-Fr. Auzépy, *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre*, Άλντερσοτ-Χαμπσάιρ 1997, 121.18-19 127.3-4· C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Νέα Ιερσέη 1972, 152· Maguire, *Earth and Ocean*, 6 και για τις σκηνές κυνηγιού, 49, 70-72· Ο Ιδιος, «A Fruit Store and an Aviary»: Images of Food in House, Palace and Church, στο Δ. Παπανικολα-Μπακιρτζη (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείαι. Πρακτικά ημερίδας «Περί της διατροφής*

και στον Θεόφιλο (829-842), καθώς σημειώνεται ότι κατά τη βασιλεία του *καθηροῦντο μὲν οὖν ἐντεῦθεν κατὰ πᾶσαν ἐκκλησίαν αἱ θεῖαι μορφαί, θηρία δὲ καὶ ὄρνιθες ἀντὶ τούτων ἀνεστηλοῦντο, τὴν τούτου θηριώδη καὶ ἀνδραποδώδη ἄνοιαν ἐξελέγχοντα*[76].

Οι εξωραϊστικές αυτές επεμβάσεις αποδόθηκαν επιπλέον από τους χρονογράφους στην επικοινωνία με την Ανατολή, ώστε η νεότερη έρευνα να θεωρεί ότι η βυζαντινή αυλή είχε γίνει φορέας επιδράσεων της ισλαμικής αισθητικής[77]. Με αυτή την αντίληψη αντιμετωπίστηκαν οι δραστηριότητες του αυτοκράτορα Θεόφιλου, ο οποίος, ανάμεσα σε πολλά έργα ανοικοδόμησης, έκτισε το παλάτιο του Βρύα στην ασιατική πλευρά της Προποντίδας, όπου φύτευσε και υδροδότησε *παραδείσια*. Στη *Χρονογραφία* του ο Ψευδο-Συμεών επαινεί πάντως, τον φιλόκοσμο Θεόφιλο, επειδή, ανάμεσα σε άλλα κατασκεύασε *δένδρον δὲ χρύσεον, ἐν ᾧ στρουθοὶ ἐφεζόμενοι διὰ μηχανῆς τινὸς μουσικῶς ἐκελάδουν*[78], δείχνοντας το θαυμασμό στην υπερβολή των πολυτελών στολισμών και στην εξεζητημένη μίμηση των φυσικών κελαηδισμών. Όσο λοιπόν και αν οι απεικονίσεις με κοσμική θεματολογία αντιμετώπισαν ισχυρή πολεμική από τους εικονόφιλους κατά την εικονομαχική κρίση, η προβολή του πλούτου συνδεόταν κατεξοχήν με την ανέγερση και τη διακόσμηση

στο Βυζάντιο», Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2005, 138-139· A. Semoglou, Le combat des animaux dans le décor religieux à Byzance après l'iconoclasme et sa référence eucharistique, *IKON* 2 (2009), 117-126.

76. Συνεχεια Θεοφανη, 99.20-100.2· Σκυλιτζης, 58.62-59.1· Κεδρηνος, τόμ. 2, 110.13-15.

77. Συνεχεια Θεοφανη, 98.14-18· Συνεχεια Γ. Μοναχου, εκδ. I. Bekker, *Georgii Monachi Vitae recentiorum imperatorum: Theophanes Continuatus Chronographia*, Βόννη 1838, 798.21-23· Σκυλιτζης, 57.38-58.43· Janin, *Constantinople*, 145· Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 160-161· Littlewood, Gardens of the Palaces, 18-19· J. Wolschke-Bulmahn, The Study of Byzantine Gardens: Some Questions and Observations from a Garden Historian, στο *Byzantine Garden Culture* (όπως σημ. 9), 9· G. Brett, The Automata in the Byzantine «Throne of Solomon», *Speculum* 29 (1954), 482-483. Επικοινωνία με την Ανατολή πρέπει να υποδεικνύουν οι ποικιλόμορφες ερμηνείες στα βυζαντινά ονειροκριτικά σχετικά με την παρουσία πτηνών στα όνειρα, κάτι που γίνεται προφανέστερο σε εκείνο που αποδίδεται στον Μανούλ Β΄ Παλαιολόγο (1391-1425), βλ. St. M. Oberhelman, *Dreambooks in Byzantium. Six Oneirocritica in Translation, with Commentary and Introduction*, Ashgate 2008, 199-201.

78. Ψευδο-Συμεων, 627.10-16· Συνεχεια Γ. Μοναχου, 793.7-12· Λεων Γραμματικος, εκδ. I. Bekker *Leonis Grammatici Chronographia*, Βόννη 1842, 215.12-17, ενώ, στη Συνεχεια Θεοφανη (173.7-11), αναφέρεται μόνο η μεταγενέστερη τήξη τους από τον διάδοχο του Θεόφιλου, Μιχαήλ Β΄· πβ. Brett, The Automata, 481-482. Για τους συμβολισμούς της αυτοκρατορικής δύναμης και τα αυτόματα βλ. επίσης J. Trilling, Daedalus and the Nightingale: Art and Technology in the Myth of the Byzantine Court, στο *Byzantine Court Culture*, 227 (όπως σημ. 25).

πολυτελών οικοδομημάτων. Οι έπαινοι αναφορικά με τις αυτοκρατορικές επιδόσεις στον καλλωπισμό πολλών κτισμάτων, δείχνουν την τάση για την υπαγωγή του κάλλους τους στα χαρακτηριστικά της βασιλικής αρετής με πρότυπο την παραδείσια αβρότητα αλλά και την αισθητική απόλαυση από τον φυσικό κόσμο.

Η ποικιλία των εικαστικών θεμάτων από τον κόσμο των πτηνών, που αποτυπώνονταν επίσης σε πολυτελή υφάσματα όπως και σε αντικείμενα καθημερινής χρήσης, δείχνει την ευρύτατη εξοικείωση με τη διακοσμητική αυτή τάση. Την προτίμηση στα σχέδια με πτηνά αποκαλύπτει και η αναφορά σε πολυτελές πέτασμα, αποκαλούμενο *ταγηνάριον βῆλον*, ανηρτημένο πρὸς τὴν πύλην τοῦ Ἰουστινιανοῦ τρικλίνου[79]. Η καθιέρωση επίσης της δημώδους εκδοχής του ονόματος του πτηνού, αντί του όρου ατάγες ή ατταγήνες, που αποδιδόταν στις λιβαδοπέρδικες, δείχνει ότι η εξοικείωση με αυτό, εξαιτίας και της συμβολής του στη διατροφή[80], ήταν παράλληλη με τη διάδοση της χρήσης του διακοσμητικού του μοτίβου σε υφάσματα. Στο Λεξικό της Σούδας σημειώνεται επίσης ότι ...*τὸν ἀτταγᾶν ἡ συνήθεια ταγηνάριον καλεῖ*, πράγμα που επιβεβαιώνει και η μνεία του τελευταίου αυτού όρου, στην επεξήγηση μικρογραφίας που συνοδεύει το λήμμα *ἀτταγᾶς* στο χειρόγραφο των *Κυνηγετικών* του Ψευδο-Οππιανού του 11ου αιώνα[81].

Αποτυπώσεις ταώνων, αετών και βόφων αναφέρονται επίσης ως επαναλαμβανόμενα σχέδια υφασμάτων, που χρησιμοποιούνταν στο Παλάτιο, σύμφωνα με τις περιγραφές της αυλικής εθιμοτυπίας. Μεγάλη διάδοση είχαν τα πολυτελή μεταξωτά με αετούς, σύμβολα της αυτοκρατορικής δύναμης, που στέλνονταν ως διπλωματικά δώρα σε κοσμικούς και εκκλησιαστικούς άρχοντες της Δύσης[82]. Παράλληλα με τον αετό σε διακοσμητικές συνθέσεις εμφανιζόταν και το παγώνι. Τα φτερά του τελευταίου συνόδευαν τις δημό-

---

79. Κωνσταντινος Πορφυρογεννητος, *Περὶ τῆς βασιλείου τάξεως*, εκδ. I. I. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti De Cerimoniis aulae byzantinae*, Βόννη 1829, τόμ. 1, II.2, 523.15-20· Κουταβα-Δελήβορια, *Ὁ γεωγραφικὸς κόσμος*, 179-180 σημ. 152.

80. Ortalli, Gli animali nella vita quotidiana, 1396· Μ. Χρονη-Βακαλοπουλου, Ἀναφορὲς τῶν βυζαντινῶν πηγῶν στὰ πτηνὰ καὶ στὰ ἐξ αὐτῶν προερχόμενα προϊόντα, *Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 49 (2007-2008), 297-298.

81. *Σούδα*, εκδ. A. Adler, *Suidae Lexicon*, τόμ. 1, Στουτγάρδη 1971, A4307, σ. 398· Spatharakis, *The Illustrations of the Cynegetica* (όπως σημ. 10), 99. Για τις ονομασίες *ἀτταγᾶς*, *ταγήν*, *μελεαγρὶς* του πτηνού, γνωστού σήμερα και ως φραγκόκοτα, βλ. Χρονη-Βακαλοπουλου, ό.π.

82. Muthesius, *Byzantine Silk Weaving*, 47-49, 89, 97-98, πίν. 14A, 14B, 51B, 74A. Βλ. επίσης Bollók, The Birds on the Braid Ornaments from Rakamaz, 335-337.

σιες αυτοκρατορικές εμφανίσεις σε ειδικές περιστάσεις. Σημαινόμενο της υπέρτατης αυτοκρατορικής παρουσίας στο τελετουργικό της ιλαρής γιορτής στις Βλαχέρνες, το πρωτόκολλο της οποίας πρέπει να χρονολογείται από τα χρόνια του Μιχαήλ Γ΄ (842-867), ήταν η παράδοση ριπιδίου με ταωνόπτερα από τον πραιπόσιτο στον πρώτο βασιλέα στο Ιερό Βήμα του ναού[83]. Ένα παγώνι (*ὄρνεον Μηδικόν, ἤ ταώς*), κατασκευασμένο από ψηφίδες πολυτελείς στο μέσο του δαπέδου του *Καινούριου*, τις εσοχές του οποίου πλαισίωνε ψηφιδωτό με τέσσερις αετούς[84], έτεινε να υποσημαίνει, σε συνδυασμό με την εμβληματική παράσταση του αετού[85], έναν φιλόκαλο συμβολισμό της αυτοκρατορικής εξουσίας. Η φυσική καλλονή του παγωνιού ανάγεται στη θεία του προέλευση ήδη από τον Ιωάννη Δαμασκηνό[86], ενώ αργότερα στο *Λεξικόν* του Ψευδο-Ζωναρά, η θέση αυτού του πτηνού εντοπίζεται στην κορυφή της ιεραρχίας του είδους του: *ὄρνεον, ὅ φασιν εἶναι βασιλέα πάντων τῶν πτηνῶν*[87].

Η εξεζητημένη αναπαράσταση στοιχείων παραδείσιου κήπου με βρυχώμενα, μηχανικά ζώα και με πουλιά που κελαηδούσαν στον τρίκλινο της Μαγναύρας, όπου, κατά την υποδοχή απεσταλμένων ισχυρών ηγεμόνων, ανυψωνόταν ο σολομώντειος θρόνος, αποδίδεται και στη διάθεση ανταγωνισμού σε πλούτη με τους αντίστοιχους μονάρχες Δύσης και Ανατολής[88].

83. Κωνσταντινος Πορφυρογεννητος, *Περὶ τῆς βασιλείου τάξεως*, τόμ. 1, II.12, 553.2· Κουταβα-Δεληβορια, *Ὁ γεωγραφικὸς κόσμος*, 181. Για τη λειτουργική χρήση των φτερών του παγωνιού και τους συμβολισμούς τους, βλ. N. Green, Ostrich Eggs and Peacock Feathers: Sacred Objects as Cultural Exchange between Christianity and Islam, *Al-Masāq* 18 (2006), 42-47· πβ. G. Galavaris, Some Aspects of Symbolic Use of Lights in the Eastern Church Candles, Lamps and Ostrich Eggs, *BMGS* 4 (1978), 69-78· L. Bodson, Naming the Exotic Animals in Ancient Greek and Latin, στο A. Minelli – Gh. Ortalli – Gl. Sanga (επιμ.), *Animal Names*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere et Arti, Βενετία 2005, 455-456, 464-467. Βλ. και την τελευταία επισκόπηση για το θέμα: Bollók, The Birds on the Braid Ornaments from Rakamaz, 338-345.

84. Συνεχεια Θεοφανη, 333.1-3, 7-8· Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, 197· Κουταβα-Δεληβορια, *Ὁ γεωγραφικὸς κόσμος*, 181.

85. M. McCormick, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and Early Medieval West*, Παρίσι-Καίμπριτζ 1986, 33. Βλ. και παραπάνω σημ. 64.

86. Βλ. παραπάνω σημ. 73· J. P. Sodini, Les paons de Saint-Polyeucte et leurs modèles, στο I. Ševčenko – I. Hutter (εκδ.), *Aetos: Studies in honour of Cyril Mango presented to him on April 14, 1998*, Στουτγάρδη-Λιψία 1998, 306-313.

87. Ψευδο-Ζωναρας, *Ioannis Zonarae, Lexicon*, εκδ. A. Tittmann, Άμστερνταμ 1967, τόμ. 2, 1709.

88. Κωνσταντινος Πορφυρογεννητος, *Περὶ τῆς βασιλείου τάξεως*, τόμ. 1, II.15, 569.1-16· Brett, The Automata, 477-478· Κουταβα-Δεληβορια, *Ὁ γεωγραφικὸς κόσμος*, 182· Trilling, Daedalus and the Nightingale, 228-230.

Παράλληλα με την προβολή των στοιχείων καλλωπισμού κτισμάτων και αντικειμένων, εξίσου διαδεδομένο και γνωστό ήταν και το αλληγορικό περιεχόμενο των μοτίβων με θέμα την πανίδα, όπως φανερώνει η προσπάθεια της αυτοκράτειρας Θεοδώρας να προειδοποιήσει τον καίσαρα Βάρδα για τον κίνδυνο που διέτρεχε, στέλνοντάς του ένδυμα κοσμημένο με πέρδικες: *εἴτ' ἄλλως θεοφορουμένη εἴτε δὴ καὶ ὑπό τινος τῶν μεμελετημένων διακούσασα, ἐσθῆτά τινα παγκάλην μὲν καὶ χρυσαῖς πέρδιξι πεποικιλμένην, οὐκ ἀναλογοῦσαν δὲ τῷ μήκει τῆς ἡλικίας αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀποδέουσαν αἰνιγματωδῶς ἐξαπέστειλεν. τό τε γὰρ πέρδικας ἀλλὰ μή τινας ἄλλας τῶν ὀρνίθων ἐνυφᾶναι, ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ τῆς ἐσθῆτος ἐνδέον εἰς δόλον ἐμπεσεῖν θᾶττον ἢ ἔδει προυσήμανεν*[89]. Οι πέρδικες (*μὴ τινὰς ἄλλας τῶν ὀρνίθων*) στην εσθήτα του καίσαρα, υποδήλωναν συμφορά· αντίθετα, το κάλλος των σχεδίων, που κοσμούσαν το δάπεδο της Νέας Εκκλησίας, έμοιαζε με την λάμψη των φτερών των ταώνων[90]. Η συμβολική πρόσληψη των σχετικών σχεδίων ήταν συνήθης και μάλιστα μπορούσε να παραπέμπει σε καθιερωμένες ερμηνείες. Σύμφωνα με τη Συνέχεια του Θεοφάνη, η πάγκαλη εσθήτα, η ποικιλμένη με χρυσές πέρδικες, προεσήμανε το τέλος του Βάρδα[91], ενώ η διακόσμηση της Νέας Εκκλησίας άρμοζε στο αυτοκρατορικό μεγαλείο του Βασιλείου Α΄.

Σε μια ιδιαίτερη επίσης εικόνα, εξαιτίας της εντύπωσης που προξενούσε, αναφέρεται, εξάλλου, το στιχούργημα του Χριστόφορου Μυτιληναίου (1000-περ. 1050) όπου περιγράφεται περίτεχνο γλύκισμα, φτιαγμένο από ζύμη που αναπαριστούσε ζωδιακὸν κύκλον *νήσσεια δ' ᾠὰ δὶς πεφυκότα τρία τῆς πλειάδος σῴζουσιν ἀκριβῆ τύπον, τὰ δ' ὀρνίθεια τοὺς πλανήτας μοι νόει οἶκοι μὲν οὗτοι τῶν πλανητῶν ἀστέρων*[92]. Η παρασκευή αυτού του εδέσματος, με πτηνά

89. Συνεχεια Θεοφανη, 207.1-7.

90. Συνεχεια Θεοφανη, 319.14-20· Κουταβα-Δεληβορια, *Ο γεωγραφικὸς κόσμος*, 224. Για τη συμβολή της δωρεάς αυτής στα σολομώντεια μοτίβα της δυναστικής ιδεολογίας των Μακεδόνων, βλ. Η. Αναγνωστακης, Το επεισόδιο της Δανιηλίδος. Πληροφορίες καθημερινού βίου ή μυθοπλαστικά στοιχεία;, στο *Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση, Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συμποσίου* (Χρ. Αγγελιδη, επιμ.), Αθήνα 1989, 375-390, ιδιαίτερα 380 σημ. 6 και 388-389.

91. Γ. Κ. Σπυριδακης, Περὶ δυσοιώνου σημείου πρὸ τῆς θανατώσεως τοῦ καίσαρος Βάρδα, *ΕΕΒΣ* 23 (1953) (= Κανίσκιον Φ. Ἰ. Κουκουλέ), 445-449.

92. Χριστοφορος Μυτιληναιος, *Ποιήματα*, εκδ. E. Kurtz, *Die Gedichte des Christophoros Mitylinaios*, Λιψία 1903, αρ. 42.18-20· P. Magdalino, Cosmological Confectionery and Equal Opportunity in the Eleventh Century. An Ekphrasis by Christopher of Mitylene (Poem 42), στο J. W. Nesbitt (εκδ.), *Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations, Texts and Translations dedicated to the*

και τα αυγά τους να το στολίζουν και να παραπέμπουν σε κοσμολογικούς συμβολισμούς, έδωσε έναυσμα στο βυζαντινό λόγιο για τον ποιητικό έπαινο και την λεπτομερή απόδοση της παράστασης, που βασιζόταν στην ικανότητά του να αποδίδει με ζωντάνια εικόνες ανθρώπων ή ζώων[93]. Εκτός, όμως, από τη διάθεση επαίνου του δημιουργήματος μέσω της ποιητικής εικόνας, η αντιστοίχιση των πλανητών με αυγά νησσών και ορνίθων στο στιχούργημα, παραπέμπει στις κοσμολογικές ιδέες της εποχής, εκφράζοντας μάλλον την ανάγκη να αναδειχθεί η ανθρώπινη επιδεξιότητα ως μέρος της αρμονίας του σύμπαντος.

Διαδεδομένη ήταν επίσης η εικονογράφηση πτηνών σε θρησκευτικά χειρόγραφα και μάλιστα σε πολυτελώς διακοσμημένα λειτουργικά βιβλία. Ενδεικτικά μόνο μπορεί να επισημανθεί ότι τα πτηνά, που απεικονίζονται σε αρμενικό χειρόγραφο Ευαγγέλιο των αρχών του 14ου αι., αντλούν τα πρότυπά τους από αρχετυπικά παραδείγματα διακόσμησης του 4ου· σύμφωνα με τα εκτενή μεταγενέστερα σχόλια, έλκουν επιδράσεις από τις ανατολικές κοσμογονικές ιδέες, που ήταν αποτέλεσμα ωσμώσεων ανάμεσα στο σασανιδικό Ιράν, τη χριστιανική Αρμενία και τη Συρία. Μεγάλη ποικιλία πτηνών απαντάται σε μικρογραφίες που κοσμούν Κανόνες Ευαγγελίων[94]. Η μακρά αυτή παράδοση της Ανατολής επέδρασε και στη συστηματική ανταλλαγή

Memory of Nicolas Oikonomides [The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1500 49], Λέιντεν-Βοστόνη 2003, 1-6.

93. Α. Κ[AZHDAN] «Christopher of Mytilene», *ODB*, τόμ. 1, 442.

94. TH. F. MATHEWS – A. K. SANJIAN (εκδ.), *Armenian Gospel Iconography: The Tradition of the Glajor Gospel*, DOS 29, Ουάσιγκτον 1991, 166-169, 175. Βλ. και SPATHARAKIS, *The Illustrations of the Cynegetica*, 230-241 και πίν. 157, όπου εικονίζονται δύο ψιττακοί, οι οποίοι κοσμούν τους ευσεβιανούς πίνακες Ευαγγελίου των μέσων του 11ου αι. (Μεγίστη Λαύρα A57)· ŠEVČENKO, Wild Animals, 84. Αντιπροσωπευτικά είναι τα δείγματα από κώδικες, που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 11ου ώς τον 12ο αι. και περιέχουν Ευαγγέλια ή Ευαγγελιστάρια: Α. ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΧΡ. ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *Κατάλογος μικρογραφιῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Χειρόγραφα Καινῆς Διαθήκης Ι΄-ΙΒ΄ αἰῶνος*, Αθήνα 1978, 76 (κώδ. 2364, εικ. αρ. 123-124), 92 (κώδ. 2804, εικ. αρ. 166-167), 114 (κώδ. 57, εικ. αρ. 222-227, 145 (κώδ. 2645, εικ. αρ. 321-322), 153-154 (κώδ. 2363, εικ. αρ. 328-329), 164 (κώδ. 2676, εικ. αρ. 388), 193-194 (κώδ. 163, εικ. αρ. 482, 484, 486). Ακόμη πιο πρώιμη (9ος αι.) είναι η χρονολόγηση φύλλου περγαμηνής με ολοσέλιδη μικρογραφία του Ευαγγελιστή Λουκά κάτωθεν πύλης, κοσμημένης με δύο ερυθρά, αντωπά πτηνά επί φύλλων ακάνθης: ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, ό.π., 27-29 (κώδ. 123, εικ. αρ. 11).

πτηνών ως διπλωματικών δώρων, εμβλημάτων σοφίας και δύναμης ανάμεσα στους ηγεμόνες σε Ανατολή και Δύση.

Οι αντιλήψεις αυτές αποτυπώνονται και στην αυτοκρατορική εθιμοτυπία, στην οποία συναντάμε πτηνά, που προσφέρονταν για αισθητική απόλαυση ή εξυπηρετούσαν και άλλες ψυχαγωγικές ανάγκες, όπως το κυνήγι. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να πολλαπλασιάστηκαν και τα σχετικά διακοσμητικά θέματα. Αυτό είναι εμφανές και στην αποστολή πολύτιμων δώρων, που -όπως ήδη, αναφέρθηκε- στάλθηκαν από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο στον χαλίφη al-Mustansir, στην οποία εκτός από τα εξωτικά πτηνά, περιλαμβάνονταν και ομοιώματά τους, που κοσμούσαν κρυστάλλινα πολυκάνδηλα[95].

4. Η συμβολή των πτηνών και των προϊόντων τους στη βιοτή

Αν οι αλληγορίες με βάση τα φυσικά χαρακτηριστικά των πτηνών στα πατερικά αποσπάσματα, αλλά και στη λογοτεχνία και την τέχνη, αποκτούσαν διδακτικό και αισθητικό περιεχόμενο, για να απεικονίσουν τα πρότυπα της ιδανικής ζωής, η έρευνα για την εκτροφή πουλερικών δείχνει ότι τα πτηνά συνέβαλλαν σημαντικά στην εξασφάλιση της καθημερινής επιβίωσης. Πουλερικά και αυγά ήταν μέρος της βυζαντινής δίαιτας, που δεν διέφερε διόλου από τις καθιερωμένες στο σύνολο των περιοχών της Μεσογείου διατροφικές συνήθειες[96]. Παρόλο που οι ορνιθώνες δεν ήταν σπάνιοι και η συνεισφορά των αυγών στην παρασκευή γευμάτων ήταν σημαντική[97], η συχνή τους παρουσία στη διατροφή δεν καταγράφεται συστηματικά στις πηγές. Η ελλειπτική αυτή

95. Grabar, The Shared Culture of Objects, 121· Drocourt, Les animaux comme cadeaux, 227 (όπως σημ. 48).

96. Κουκουλες, *ΒΒΠ* 5, 66-75· A. Laiou, The Human Resources, στο A. Laiou (εκδ.), *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century* (στο εξής *EHB*), Dumbarton Oaks, Ουάσιγκτον 2002, τόμ. 1, 52. Η συμβολή των θηρευόμενων πτηνών στη διατροφή τεκμηριώνεται από τα ζωοαρχαιολογικά ευρήματα, βλ. D. Serjeantson, A Dainty Dish: Consumption of small Birds in Late Medieval England, στο H. Buitenhuis – W. Prummel (επιμ.), *Animals and Man in the Past. Essays in Honour of Dr. A.T. Clason, Emeritus Professor of Archaeozoology Rijksuniversiteit Groningen, the Netherlands*, ARC-Publicaties: Archaeological Research and Consultancy [Publication 41], Γκρόνινγκεν 2001, 263-274· A. Dalby, *Σειρήνεια Δεῖπνα. Ἱστορία τῆς διατροφῆς καὶ τῆς γαστρονομίας στὴν Ἑλλάδα* (απόδοση στα ελληνικά Ε. Πατρικιου, Ηράκλειο 2000), 107-108. Βλ. τώρα: Henriette Kroll, *Tiere im Byzantinischen Reich. Archäozoologische Forschungen im Überblick*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Bd. 87, Μαγεντία 2010, 176-192 (ειδικά για τα πτηνά).

97. Χρονη-Βακαλοπουλου, Ἀναφορὲς τῶν βυζαντινῶν πηγῶν στὰ πτηνά, 286, 303-307.

εικόνα[98] πρέπει πάντως, να συνδέεται με τις διακυμάνσεις της παραγωγής σε διαφορετικά οικονομικά οργανωμένες περιοχές της αυτοκρατορίας και με την αυξομείωση των οικονομικών πόρων ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων. Εντούτοις, πουλερικά και αυγά αναφέρονται σε απογραφές της μοναστικής περιουσίας[99]. Η κατανάλωση κρέατος από κοτόπουλα τεκμηριώνεται ανασκαφικά επίσης στα πρωτοβυζαντινά στρώματα πόλεων, όπως η Απάμεια στη Συρία και η Καρχηδόνα στη Βόρεια Αφρική[100]. Με βάση αρχαιολογικές μαρτυρίες, η εκτροφή πουλερικών σε σπίτια της Χερσώνας, δείχνει να αποτελεί σημαντικό στοιχείο της οικογενούς παραγωγής μικρής κλίμακας[101]. Η συμβολή της πτηνοτροφίας στην αγροτική οικονομία ήταν συνεπώς δεδομένη, μολονότι δεν αποτυπώνεται συστηματικά στις απογραφές[102]. Στις φοροαπαλλαγές των μοναστηριών, που αναγράφονται στα χρυσόβουλλα από τον 11ο αιώνα, πάντως γίνεται λόγος για αρκετά είδη πουλερικών· σημειώνονται οι χήνες, οι πάπιες και τα περιστέρια. Η εκτροφή ποικιλιών πτηνών, όπως οι πέρδικες, οι ταώνες, οι γερανοί, οι κύκνοι, οι φασιανοί και οι όρνιθες —άγριες και χειροήθεις— αλλά και η κατανάλωση των προϊόντων τους, εξαιρούνταν

98. J. Koder, Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές, στο Παπανικολα-Μπακιρτζη (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείαι* (όπως σημ. 75), 22· πβ. Α. Κ. Σινακος, Τα ζώα στα βυζαντινά ονειροκριτικά, *Βυζαντινά* 28 (2008) (= Αφιέρωμα στη Μνήμη του Γεωργίου Λάββα), 124.

99. Σε πάπυρο του 5ου αι. φαίνεται ότι τα πουλερικά συμπεριλαμβάνονται συχνά στην αλληλουχία των γευμάτων, βλ. E. Kislinger, How reliable is early hagiography as an indicator of diet?, *Δίπτυχα* 4 (1986-87) (= Ὠδή. Ἀφιέρωμα εἰς G. Schirò), 11· Η. Αναγνωστακης, Τροφικές δηλητηριάσεις στο Βυζάντιο. Διατροφικές αντιλήψεις και συμπεριφορές (6ος-11ος αι.), στο Παπανικολα-Μπακιρτζη (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείαι*, 89-90, για τις τροφικές παρενέργειες από τη βρώση σφουγγάτου στα θαύματα του αγίου Γεωργίου.

100. C. Morrisson – J.-P. Sodini, The Sixth-Century Economy, *EHB* τόμ. 1, 200 σημ. 170 και 174: ωστόσο, σύμφωνα με τα ζωοαρχαιολογικά ευρήματα, παρατηρήθηκε αύξηση της συμβολής των ψαριών στη διατροφή σε σχέση με τα πουλερικά. Από την άλλη πλευρά τα οστά εξωτικών πτηνών, που εντοπίστηκαν στους πρόποδες της ακρόπολης της Καρχηδόνας, πιστοποιούν την οικονομική ευρωστία των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της περιοχής, βλ. R. Larje, Non-Chicken Bird Remains from Carthage (4th-6th c. AD), στο *Animals and Man in the Past* (όπως σημ. 96), 380-385. T. G. Kolias, Versorgung des byzantinischen Marktes mit Tieren und Tierprodukten, στο: E. Kislinger – J. Koder – A. Külzer (εκδ.), *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im ostlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert) Akten des Internationalen Symposions (Wien, 19-22 Oktober 2005)* [Veröffentlichungen Zur Byzanzforschung, XVIII], Βιέννη 2010, 175.

101. A. Bortoli – M. Kazanski, Kherson and Its Region, *EHB* τόμ. 2, 663.

102. J. Lefort, The rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries, *EHB* τόμ. 1, 246, 252, σημ. 130.

επίσης από τη φορολογία, σύμφωνα με τα χρυσόβουλλα[103]. Η απαρίθμηση όλων αυτών των προϊόντων δεν αποτελούσε βέβαια αντιπροσωπευτικό δείγμα της παραγωγής του μέσου νοικοκυριού. Οι κατάλογοι των μοναστικών φοροαπαλλαγών, αν δεν απηχούν επακριβώς την πραγματικότητα, αποτελούν τουλάχιστον πρόβλεψη των δυνατοτήτων, που είχε ένα αγρόκτημα για την εκτροφή σπανιότερων, ακόμη και εξωτικών πτηνών, πέρα από τα οικόσιτα[104]. Από τις καταγραφές αυτές προκύπτει ακόμη, ότι η συνύπαρξη των οικόσιτων πτηνών και εκείνων που προέρχονται από το κυνήγι δεν ήταν ασυνήθιστη[105]. Το διαρκές ενδιαφέρον για τα προϊόντα από το κυνήγι, δηλώνεται και από την αύξηση των σχετικών απεικονίσεων σε κεραμικά σκεύη[106].

Σποραδικές μαρτυρίες για την πτηνοτροφία σώζονται και σε αγιολογικές πηγές, ειδικά σε εκείνες που αναφέρονται σε αγίους, που έζησαν σε αγροτικές περιοχές. Ως επιμελητής και νομεύς χηνών σε κώμη της Φρυγίας κοντά στην Απάμεια αναφέρεται ο άγιος Τρύφων[107]. Οικόσιτα πουλερικά γίνονται επίσης άξια μνείας, όταν συνδεθούν με εξαιρετικά γεγονότα, όπως η ίαση από την αγία Θέκλα παιδιού, που τραυματίσθηκε από γερανό, όταν *χάριν παιδιᾶς* τάιζε καρπούς τις περιστερές, τους κύκνους και τις χήνες και τα πτηνά εξ Αιγύπτου και Φάσιδος, που βρίσκονταν στον αυλόγυρο του ναού της[108]. Κοντά σε παρόμοιες καθημερινές εικόνες και συμπεριφορές της παιδικής ηλικίας βρίσκεται η σκηνή με νεαρούς μαθητές, που κυνηγούσαν πτηνά με σκοπό να τα εμπορευτούν, ενασχόληση επικρινόμενη με δριμύτητα σε επιστολή του Ανώνυμου Καθηγητή (περ. 870- μετά 944)[109].

---

103. Ε. Λ. Βρανουση *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου, Α΄- Αὐτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, 45-46, 61-62. Για την εκτροφή περιστεριών βλ. M. Decker, *Tilling the Hateful Earth. Agricultural Production and Trade in the Late Antique East*, Οξφόρδη 2009, 60 και σημ. 123, 64, 128.

104. A. Harvey, *Economic Expansion in the Empire, 900-1200*, Καίμπριτζ 1989, 170 (*Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο 900-1200* μτφ. Ε. Σταμπογλη, Αθήνα 1997, 269)· N. Οικονομιδès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, 100, 298.

105. Patlagean, De la Chasse et du Souverain 260-261.

106. von Wartburg, Bowls and Birds (όπως σημ. 70), 125.

107. Συμεων Μεταφραστης, *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Τρύφωνος*, *PG* 114, 1313D· πβ. A. K[azhdan] – J. W. N[esbitt] «Fowl, domestic», *ODB* τόμ. 2, 801-802.

108. G. Dagron (εκδ.), *Vie et miracles de sainte Thècle*, Βρυξέλλες 1978, 24, 25-39, 350-352· Χρονη-Βακαλοπουλου, Ἀναφορὲς τῶν βυζαντινῶν πηγῶν στὰ πτηνά, 295-296.

109. A. Markopoulos (εκδ.), *Anonymi Professoris Epistulae*, Βερολίνο-Ν. Υόρκη 2000, αρ. 69, 63.18-19· πβ. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, 182-183. Ανάλογες πλευρές του παιδικού παιχνιδιού έχουν σχολιαστεί από τον N. Kalogeras, What do they think about children? Perceptions of Childhood in Early Byzantine Literature, *BMGS* 25 (2001), 8 και τους Η.

Τα πουλερικά, που αναφέρονται σε δυο από τους *Βίους* των αγροτικών αγίων της πρώιμης εποχής, του Θεοδώρου Συκεώτη (πέθ. 613) και του Φιλαρέτου Παφλαγονίας (702-792)[110], επιβεβαιώνουν την αυτονόητη παρουσία τους στα αγροκτήματα της βυζαντινής επαρχίας, όπου η κτηνοτροφία κατείχε, προφανώς, κυρίαρχη θέση. Η προετοιμασία γεύματος με *ἄρτους καθαροὺς* και *ὄρνεα ἑψητὰ* και *ὀπτὰ* από τη μητέρα του Θεοδώρου Συκεώτη, που σημειώνεται στο *Βίο* του για να προβληθεί η φροντίδα της προς τον άγιο, πιθανόν ήταν μέρος των πιάτων, που διέθετε το πανδοχείο της[111]. Πουλερικά, ανάμεσα σε άλλα αγαθά, προσφέρονταν στα πολυτελή δείπνα, που στηλίτευε ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων (πέθ. 619/20)[112]. Οι όρνεις και οι περιστερές της παφλαγονικής γης, που συγκεντρώθηκαν από τους *πρώτους*, τους μεγάλους, δηλαδή, γαιοκτήμονες για να προσφερθούν στους αυτοκρατορικούς απεσταλμένους, κατά το παρατεθέν προς τιμήν τους γεύμα από τον όσιο Φιλάρετο[113], καθώς και τα πουλερικά, που εικονίζονται σε μικρογραφία προετοιμασίας δείπνου στο χειρόγραφο με τα *Θηριακὰ* του Νικάνδρου του 10ου αιώνα, μαρτυρούν την απαραίτητη παρουσία τους μεταξύ των εδεσμάτων κάθε επίσημης τράπεζας[114].

Η απόσταση, πάντως, στην κάλυψη των διατροφικών αναγκών με πτηνοτροφικά προϊόντα, ανάμεσα στο μέσο νοικοκυριό και στις βιοτικές συ-

Αναγνωστακης – Α. Λαμπροπουλου, Το άθυρμα στο Βυζάντιο. Πηγές και πρωτοβυζαντινά τεκμήρια, στο Κ. Γκουγκουλη – Δ. Καρακατσανη (εκδ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2008, 68–89.

110. A.-J. Festugière (εκδ.), *Vie de Saint Théodore de Sykéôn*, I, Βρυξέλλες 1970, II 15.8, 13· L. Rydén, *The Life of St. Philaretos the Merciful Written by his Grandson Niketas*, Ουψάλα 2002, 84, 405, 413. Για την προβολή της αγροτικής ζωής σε αυτούς τους Βίους βλ. A. Kazhdan με τη συνεργασία L. E. Sherry – Chr. Angelidi, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Αθήνα 1999, 288.

111. Kislinger, How reliable is early hagiography, 8· Harvey, *Economic Expansion*, 170 (*Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο*, 269)· πβ. Β. Κατσαρος, Ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου. Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου, στο *Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο* (όπως σημ. 90), 649· Σινακος, Τα ζώα στα βυζαντινά ονειροκριτικά, 123.

112. A. J. Festugière – L. Rydén (εκδ.), *Léontios de Néapolis, Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*, Παρίσι 1974, XIX, 367.41· M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Παρίσι 1992, 39.

113. Rydén, *The Life of St. Philaretos the Merciful*, 84.411-415· πβ. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, 285.

114. Κουκουλες, *ΒΒΠ* 5, 46-47, 68-75· Kaplan, Les hommes et la terre, 32, σημ. 66, 39· πβ. Η Αναγνωστακης – Τ. Παπαμαστορακης, «...και ραπανάκια για την όρεξη». Περί τραπεζών και ραφανίδων και οίνου, *Σύμμεικτα* 16 (2003), 289, 293. Για τα Θηριακὰ του διδακτικού ποιητή Νικάνδρου, όπου σταχυολογούνται θεραπείες από δηλητηριώδη δαγκώματα βλ. R. S. N[elson] «Nikander», *ODB*, τόμ. 2, 1473.

νήθειες των οικονομικά ισχυρότερων, ορίζεται από την ποσότητα καθώς και την ποιότητα των εκτρεφόμενων πτηνών. Σπάνια πτηνά, όπως ο φασιανός περιλαμβάνονταν στην τράπεζα εύπορων αριστοκρατών[115]. Στη διάκριση των διατροφικών συνηθειών, που αντιστοιχούσαν σε πλούσιους και πένητες, αναφέρεται και η σχετική παραίνεση στα *Ἱερὰ Παράλληλα*: *Καὶ σὺ τρώγεις φασιανοὺς καὶ χῆνας, καὶ ὅσα εἰσὶν ἐν ἐδέσμασι, καὶ ὁ πένης οὐκ ἰσχύει τὴν ἑαυτοῦ κοιλίαν ἄρτων χορτάσαι*[116]. Στις αντιθετικές έννοιες τρυφηλότητα-πενία, που εμφανίζονται συχνά ως ρητορικό σχήμα, φαίνεται ότι αναφέρεται και η απαντητική επιστολή του διακόνου Ιγνατίου (αρχές 9ου αι.) προς τον διάκονο και χαρτοφύλακα Νικηφόρο[117]. Η αμφισημία, που εκφράζεται με την περιγραφή της τράπεζας του διακόνου, στην οποία προσφέρονταν *ὄψα μὲν ἀτταγᾶς τε καὶ φάτται καὶ πέρδικες καὶ ὅσα, κατὰ τὴν ποίησιν, τοῖς καϋστρίοις θαμίζουσι ῥεύμασι, γένη χηνῶν καὶ κύκνοι καὶ γέρανοι· ἀλλ' οὐδ' ὅσα κύνες πρὸς τροφὴν ἀνθρώπων θηρεύειν εἰώθασιν τῆς ὀψοποιΐας τῆς ὑμετέρας ἔξω που περιθέουσιν*[118], σχετίζεται με την πρόθεση του επιστολογράφου να εγκωμιάσει τον πολυτελή βίο του παραλήπτη σε συνδυασμό και με την αισθητική και την αρχαιογνωσία του. Έτσι, απαριθμώντας το πλήθος των σπάνιων πτηνών της τράπεζας του Νικηφόρου, είναι εμφανές ότι παραλλάσσεται η γνωστή ομηρική παρομοίωση, με σμήνη πτηνών, των εκστρατευτικών σωμάτων των Αχαιών κατά την αποβίβασή τους στον Μαίανδρο: *τῶν δ' ὥς τ' ὀρνίθων πετεηνῶν ἔθνεα πολλά, χηνῶν ἢ γεράνων ἢ κύκνων δουλιχοδείρων, Ἀσίῳ ἐν λειμῶνι, Καϋστρίου ἀμφὶ ῥέεθρα, ἔνθα καὶ ἔνθα ποτῶνται ἀγαλλόμενα πτερύγεσσι κλαγγηδὸν προκαθιζόντων...* (Ιλ. Β, 459-463)[119].

Στην επικράτηση πολυτελών προτιμήσεων, πέρα από τη λογοτεχνική αυταρέσκεια, συνέβαλε και η ανάδειξη μιας ανώτερης τάξης, διατεθειμένης να επιδείξει τις οικονομικές της δυνατότητες. Τα κανίσκια προς τους επισκόπους

---

115. Κουκουλες, *ΒΒΠ* 5, 72-73.

116. Ιωαννης Δαμασκηνος, *PG* 95, 1509D· πβ. R. Larje, Non-Chicken Bird Remains from Carthage (όπως σημ. 100), 383-384· την ίδια διαπίστωση για τον καταμερισμό των ειδών των πουλερικών ανάμεσα σε πλούσια και φτωχά κοινωνικά στρώματα, ειδικά για τα θηρευόμενα πτηνά κάνει και ο Dalby, *Σειρήνεια Δεῖπνα*, 108-111, 335-337.

117. Ιγνατιος Διακονος, εκδ. C. Mango (με τη συνεργασία του St. Euthymiadis), *The Correspondence of Ignatios the Deacon*, Ουάσιγκτον 1997, αρ. 15 8-12, σ. 54.

118. Ό.π., αρ. 14.1-4, σ. 52.

119. Στ. Λαμπακης, Παρατηρήσεις σχετικά με τις όψεις της αρχαιογνωσίας στο έργο του Ιγνατίου Διακόνου, στο *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)* (Ε. Κουντουρα-Γαλακη, επιμ.), Αθήνα 2001, 127. Βλ. και τα σχόλια στο Αναγνωστακης – Παπαμαστορακης, «...και ραπανάκια για την όρεξη», 287-288.

περιείχαν, σύμφωνα με τον Λέοντα Συνάδων (β΄ μισό 10ου αι.), ανάμεσα σε άλλα εκλεκτά προϊόντα, *ὄρνιν κατὰ κεφαλήν, γαλαθηνὰ χοιρίδια καὶ χῆνας, σύνδυο μὲν τοῖς πρώτοις, σύντρεις δὲ τοῖς μέσοις*[120]. Γενικά, η αποστολή δώρων, όπως οι καρποί (φρούτα και λαχανικά), καθώς και το βούτυρο και τα αυγά, που πολλές φορές συνοδεύονταν από επιστολές του δωρητή, αποτελούσε έκφραση ευγένειας και καλών τρόπων[121]. Πουλερικά, με δημητριακά και κρασί, ήταν μέρος της αμοιβής ιερέων στην ύπαιθρο τον 10ο αι., κάτι που ίσως δείχνει ότι το κρέας αυτό ήταν περισσότερο διαθέσιμο στις αγροτικές περιοχές της αυτοκρατορίας, ώστε να καθιερώνεται ως βασικό μέρος του κανισκίου[122]. Η προσφορά αυτή δεν πρέπει να θεωρείται ότι τηρούνταν απαρέγκλιτα, καθώς οι οικονομικές συνθήκες της υπαίθρου δεν ήταν πάντοτε σταθερές. Η απεικόνιση γυναίκας σε μικρογραφία, που ιστορεί τα Θαύματα των αγίων Αναργύρων του 12ου αι. (κώδ. 2, φ. 197α), να προσφέρει τρία αυγά στον άγιο Δαμιανό ως συμβολική αμοιβή για τη θεραπεία της[123], συνάδει με την άρνηση της εξώνησης των αγίων, ανταποκρίνεται όμως και στις δυνατότητες μιας περιορισμένης ή φτωχής καθημερινής παραγωγής.

Προμήθεια πουλερικών, μεσω έκτακτης φορολογίας που επιβαλλόταν στους χωρικούς, προβλεπόταν και για το τραπέζι του αυτοκράτορα, όπως δείχνουν οι οδηγίες προς τον *ἐπὶ τῆς τραπέζης*, ο οποίος όφειλε *λαβεῖν ἐκ τοῦ πρωτονοταρίου εἰς χρείαν τῆς βασιλικῆς τραπέζης καὶ εἰς τοὺς μαϊουμάδας, ὄρνιθας καὶ χηνάρια*, ενώ υπό την επίβλεψη του ίδιου αξιωματούχου βρισκόταν επίσης η

120. Λεων μητροπολιτης Συναδων, *Ἐπιστολαί*, εκδ. M. P. Vinson, *The Correspondence of Leo Metropolitan of Synada and Syncellus*, Ουάσιγκτον 1985, αρ. 19.9, σ. 32· Harvey, *Economic Expansion*, 167-168 (*Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο*, 273).

121. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur*, τόμ. 1, 231-232 (*Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. 1, 345)· Mullett, The Classical Tradition in Byzantine Letter, 89 (όπως σημ. 51)· A. Karpozelos, Realia in Byzantine Epistolography X-XIIc., *BZ* 77 (1987), 20-37· Χρ. Αγγελιδη – Η. Αναγνωστακης, Η βυζαντινή θεώρηση του κύκλου του γάλακτος (10ος–12ος αι.), στο *Η Ιστορία του Ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του*, Ι΄ Τριήμερο Εργασίας (*Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005*) (Μ. Μπερκι, επιμ.), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Αθήνα 2008, 202 σημ. 27.

122. Harvey, *Economic Expansion*, 105, 170 (*Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο*, 177)· C. Morrisson – J.-Cl. Cheynet, Prices and Wages in the Byzantine World, *EHB*, τόμ. 2, 868 σημ. 137.

123. Στ. Μ. Πελεκανιδης – Π. Κ. Χρηστου – Χρ. Μαυροπουλου-Τσιουμη – Σ. Ν. Καδας, *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Σειρὰ Α΄, Εἰκονογραφημένα Χειρόγραφα, παραστάσεις, ἐπίτιτλα-ἀρχικὰ γράμματα*, τόμ. Β΄, *Μ. Ἰβήρων, Μ. Ἁγίου Παντελεήμονος, Μ. Ἐσφιγμένου, Μ. Χιλανδαρίου* [Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν], Αθήνα 1975, εικ. 278, σ. 155, 351.

προμήθεια δικτύων *πρὸς τὸ ἀποκλείειν τὰ ὄρνεα*[124]. Η τελευταία αυτή παραίνεση υποδεικνύει ότι η μεταφορά πτηνών θεωρούνταν αναγκαία για την τροφοδοσία του στρατεύματος, κατά τις αυτοκρατορικές εκστρατείες. Από την άλλη πλευρά, το δέκατο τέταρτο βιβλίο των Γεωπονικών, αφιερώνοντας ειδικά κεφάλαια στην εκτροφή περιστερών, ορνίθων, αλεκτορίδων αλλά και ταώνων, φασιανών και νουμιδικών, περδίκων και ατταγών, χηνών, νηκτών, τρυγόνων, ορτύγων, κιχλών, κολιών και γυπών[125], παραπέμπει μάλλον στην αναγκαιότητα για την συστηματοποίηση των οδηγιών εκτροφής αυτών των συνηθισμένων ή εξεζητημένων ειδών. Ωστόσο, οι επισημάνσεις για τους κινδύνους δηλητηριάσεων, που σημειώνονται εξαιτίας της κατανάλωσης οικόσιτων πουλερικών, ορτυκιών, περιστερόπουλων ή αλεκτορίδων τόσο στα Γεωπονικὰ όσο και από τον Συμεών Σηθ[126], επιβεβαιώνουν ότι βάση της διατροφής αποτελούσαν μάλλον τα συνήθη οικόσιτα. Πάντως, όσο και αν οι οδηγίες για τη διαχείριση της πανίδας στα δύο αυτά έργα δείχνουν υπερβολικά συστηματικές, πρέπει να δεχθούμε ως αξιόπιστες κάποιες τουλάχιστον από αυτές που, παράλληλα με την καθημερινή πτηνοτροφία, παρέχουν μαρτυρίες για την εκτροφή εξωτικών πτηνών στα αυτοκρατορικά κτήματα και τις αγροτικές εκτάσεις της αριστοκρατίας.

Οι δυνατότητες της δαπανηρής εκτροφής και της διατροφικής πολυτέλειας ή ακόμη και η επιθυμία για την εκπλήρωσή τους φαίνεται ότι ήταν το υπόστρωμα των ρητορικών περιγραφών και των καλλιτεχνικών δημιουργιών, καθώς και των αισθητικών αναζητήσεων των βυζαντινών λογίων, που γοητεύονταν από τη φυσική ομορφιά, την ωδική χάρη και τη συμβολή των πτηνών στη γευστική αίσθηση. Η συνεισφορά των πτηνών στην διατροφή και την αυτάρκη διαβίωση του πληθυσμού στηριζόταν στα οικόσιτα ή στα μικρά θηράματα, που διατηρούνταν στα μικρά οικοσυστήματα που βρίσκονταν κοντά στους αστικούς ή αγροτικούς οικισμούς. Αντίθετα τα μέλη της ελίτ επιζητούσαν

---

124. Κωνσταντινος Πορφυρογεννητος, εκδ. J.F. Haldon, *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatisies on Imperial Military Expeditions*, Βιέννη 1990, (C),156, (C), 535· Harvey, *Economic Expansion*, 167 (*Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο*, 273)· Μ. Γερολυματου, Βασιλικά κτήματα, Βασιλικά εργοδόσια. Σχετικά με την τροφοδοσία και τον ανεφοδιασμό του Ιερού Παλατίου (9ος-11ος αι.), *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 99· Κουταβα-Δεληβορια, *Ο γεωγραφικὸς κόσμος*, 162.

125. *Γεωπονικά*, εκδ. Η. Beck, *Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici de re rustica eclogae*, Στουτγάρδη-Λιψία 1994, 14.1-26. Για τα είδη των πτηνών βλ. Χρονη-Βακαλοπουλου, Ἀναφορὲς τῶν βυζαντινῶν πηγῶν στὰ πτηνά, πίν. 1-2, 309-319.

126. Αναγνωστακης, Τροφικές δηλητηριάσεις στο Βυζάντιο (όπως σημ. 99), 80, όπου και οι παραπομπές στις πηγές.

πουλερικά, που είχαν εξημερωθεί και μεταφερθεί σε παραδείσια ή προάστεια για να υπηρετήσουν τη δίαιτα και το εκλεπτυσμένο γούστο των αρχόντων[127]. Ταυτόχρονα αυτές οι απολαύσεις προβάλλονταν με συγκεκριμένους συμβολισμούς αντλημένους από τη θρησκευτική παράδοση, την κληρονομιά της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και συνδυάζονταν με τις σύγχρονες τους συνήθειες της Ανατολής. Οι αναζητήσεις αυτές προώθησαν την ανταλλαγή ιδεών για την εκτροφή και εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου αλλά και την ανάπτυξη του λόγου και της τέχνης· οι υπερβάσεις, ωστόσο, της νεωτερικής συσσώρευσης ανάλογων αναγκών και απολαύσεων έχει καταβολές σε αυτές τις πρόδρομες ακραίες απαιτήσεις για πολυτέλεια.

127. P. Horden – N. Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*, Οξφόρδη-Μάλντεν Μασσαχουσέτης 2001, 259-260· M. Grünbart, Spartans and Sybarites at the Golden Horn: Food as Necessity and/or Luxury, στο M. Grünbart – E. Kislinger – A. Muthesius – D. Stathakopoulos (επιμ.), *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453), Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8-10 September 2001)* [Veröffentlichungen Zur Byzanzforschung, XVIII], Βιέννη 2007, 135-139.